

Eestimaa talurahva kongress ja Volta koosolek: massiliikumine Balti provintssides 1905

Toomas Karjahärm

Eestimaa kongressi algatajad

Eestimaa valdade kongressi korraldamise mõte, mis võttis konkreetse kuju Rapla valavalitsuse kutsega 5. novembrist 1905, polnud esialgu seotud mingi kindla erakonnaga. Sellel ettevõtmisel oli pikk eellugu, sest maaomavalitsusküsimus (eestlaste osavõtt sellest) oli rahvusliku liikumise päevakorras olnud ärkamisajast alates.¹ See puudutas mitte üksnes maaomavalitsust kubermangu tasandil, vaid ka valda, mis sisuliselt oli omavalitsuse madalaim üksus, kuid formaalselt seisis eraldi. Konkreetse olustikus oli üldtaustaks ühiskondliku mõtte radikaliseerumine ja poliitilise võitluse hoo tõus kogu 1905. aasta vältel, millega kaasnes opositsioonijõudude mobiliseerimine ning mitmesuguste ülemaaliste, regionaalsete ja erialaste foorumite kokkutsumine aktuaalsete küsimuste arutamiseks ja tegevuskava väljatöötamiseks. Teisest küljest soosisid niisugust impeeriumis ennenägematut, kuigi ajutist, koosolekutevabadust isevalitsuse nõrkus ja järeleandmised, mille

tipuks oli kodanikuvabaduste (*graždanskije svobody*) „kinkimine” riigialamatele keisri 17. oktoobri manifestiga.² Sellega alanud n.-ö. vabadusepäevadel sai esmakordselt võimalikuks poliitiliste ühenduste, sh. sotsiaaldemokraatide legaalne tegevus, järsult laienes ajakirjandusvabadus.

Tallinna kongressi algatuse otseseks ajendiks oli eesti ühiskonna üldine rahulolematuse rüütelkondade maaomavalitsuse reformikavadega,³ mis rahvaliidumise survele tehtud järeleandmistele (lubas esmakordselt väikemaaomanikud, tööstuse ja kaubanduse esindajad maapäevale) hinnaga püüdsid säilitada nende juhtiva osa varandustsensu-lik-kuriaalse valimissüsteemi sisseseadmisega. Massiliikumise üheks vormiks saanud kevadsuvisest märgukirjade kampaaniast (Põhja-Eestis organiseeris seda Teataja ringkond eesotsas K. Pätsiga) alates oli radikaalse eesti opositsiooni platvormi üheks aluspunktiks üldine „neljasabaline” valimisõigus, mida sooviti kohaldada ka omavalitsusele.⁴ Sügisel ühinesid üldise valimisõiguse ideega ka mõõ-

¹ See kirjutis on täienduseks ja jätkuks varem Tunas ilmunud artiklile K. Jaanson. Mis juhtus 1905. a. 11. (24.) detsembri öhtul Voltas? Katse rekonstrueerida minevikku. – Tuna 2005, nr. 4, lk. 35–51.

² Zakonodatel'nye akty perexodnogo vremeni. 1904–1908 gg. Sbornik zakonov, manifestov, ukazov Pr. Senatu, reskriptov i položenij komitetov ministrov, odnosjaščisja k preobrazovaniju gosudarstvennogo stroja Rossii, s prilozhenijem al'favitnogo predmetnogo ukazatelja. Izd 3-e, peresm. i dopoln. po 1 sentjabrja 1908 goda. Pod red. pr.-doc. N. I. Lazarevskogo. Pravo, S.-Peterburg, 1909, lk. 150–151.

³ Vt. G. v. Pistohlkors. Ritterschaftliche Reformpolitik zwischen Russifizierung und Revolution. Historische Studien zum Problem der politischen Selbsteinschätzung der deutschen Oberschicht in den Ostseeprovinzen Russlands im Krisenjahr 1905. (Göttingen Bausteine zur Geschichtswissenschaft, 48.) Musterschmidt, Göttingen–Frankfurt/Main–Zürich, 1978, lk. 172–221; T. Karjahärm, S. Kivimäe. Maaomavalitsusküsimus Eesti ühiskondlikus liikumises kodanlik-demokraatlike revolutsioonide ajajärgul. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused 29, 1980, nr. 4, lk. 324–341.

⁴ Ministrite Nõukogusse. – Teataja 25.06.1905.

dukad liberaalid (Postimehe ringkond). Nagu mitmel pool mujal impeeriumi ääremaa del, soovisid eesti ja läti rahvuslikud ringkonnad ise haarata juhtohjad omavalitsuses, mis konkureeris valitsusega, ning suruda omavalitsusest välja vana eliit. Aeg altpoolt surve avaldamiseks valitsusele tundus olevat soodsam kui kunagi varem.

Õli valas tulle nelja Balti rüütelkonna maaomavalitsuse reformi ühisprojekt, mille maapäevad suvel heaks kiitsid ja mis seejärel valitsusele kinnitamiseks esitati, et see jõustuks veel enne riigiduuma kokkuastumist.⁵ Vastupidiselt mõisnike ootustele ei rahustanud see käik eesti ja läti rahvast, otse vastupidi. Kuigi valitsus jättis mõisnike eelnõu mitmel põhjusel kinnitamata,⁶ kutsus see mõisnike manööver eesti ühiskonnas esile ägeda pahameele ja aktiivse vastutegevuse.⁷

Kohalikku initsiatiivi ergutas märgukirjade sisu arutamine valdades juhtivate ajalehtede (Teataja, Postimees, Uudised) tüüp-märgukirjade alusel.

Mälestused ja vallavalitsuste dokumendid osutavad sellele, et ärksamad vallaametnikud suhtlesid omavahel ning septembris–oktoobris toimusid Harjumaal Kohilas ja Raplas valdadevahelised nõupidamised, kus peategelased olid Rapla vallasekretär Joosep Maksim, Raikküla talupoeg Hans Martinson,

Kohila valla sekretär Johan(nes) Reinthal (Reintalu).⁸ Neil olid sidemed Tallinna radikaalsete haritlastega (Päts, Teemant, Pung), keda valdav enamik autoreid, nii memuariste kui ka uurijaid, peab põhjendatult Eestimaa valdade kongressi tegelikeks peakorraldajateks.⁹ H. Martinson, üks tuntumaid maa-sotsiaaldemokraate meenutab, et Maksimiga arutasid nad maaomavalitsuse küsimust ning Teataja ringkonnaga olid nad „õige tihedas läbikäimises”.¹⁰ Reinthal astus Teataja toimetusest läbi alati, kui ta Tallinnas käis.¹¹ Rapla tähtsust tõstab esile Märjamaa kohaomanik Johannes Lindemann: „Rapla vald asus kesk Harjumaad. Saatsid sinna kõik ümbruskonna vallad oma andmed. Rapla püüdis andmete põhjal lahendada päevakorras olevaid küsimusi.”¹²

Suvest alates võeti maaomavalitsuse reformi küsimus rea Eestimaa kubermangu valdade volikogude päevakorda: protestiti mõisnike plaani vastu ja paluti võimudelt luba valdade esindajate koosolekuks, mis pidi ettepanekud välja töötama. Esimesena protestis 18. juuli istungil mõisnike eelplaani vastu Raikküla valla volikogu, kes otsustas paluda valitsuselt luba valdade asemike kokkutulekuks, et töötada välja talupoegade huvidest lähtuv maaomavalitsuse reformi eelplan. Volikogu kinnitas kaks volinikku – vallava-

⁵ E. v. Dellingshausen. Kodumaa teenistuses. Eestimaa Rüütelkonna peamehe mälestused. Olion, Tallinn, 1994, lk. 83. Maaomavalitsuse reformi eelnõu arutamist ja põhimõtteid vt.: Eestimaa maapäeva protokoll 22.06.1905. Eesti Riigiarhiivi Ajalooarhiiv (EAA), f. 854, n. 1, s. 77, l. 11–20. Vt. ka: Resideeriv maanõunik A. Pilar v. Pilchau ja Liivimaa aadlimarssal F. v. Meyendorff keisrile 24.04.1906. – Imperskaja politika Rossii v Pribaltike v načale XX veka. Sbornik dokumentov i materialov. Sost. T. Kar'jajarm. Nacional'nyj arxiv Estonii; Institut istorii (Tallinn), Tartu, 2000, lk. 74–79.

⁶ Vt. tausta: T. Karjahärm. Vene impeerium ja rahvuslus. Moderniseerimise strateegiad. Argo, Tallinn, 2012.

⁷ [K. Päts.] Balti mõisnike maa omavalitsuse uuendamise eelplan, I–VI. – Teataja 16.–23.06.1905; Maaomavalitsuse uuendamise eelnõu, I–II. – Postimees 22.–23.06.1905; Liivimaa maapäeva otsused. – Postimees 13.07.1905. Jaan Tõnisson kutsus eesti erakondi ühinema „ühise vaenlase vastu”. ([J. Tõnisson.] Mis nüüd saab? – Postimees 27.06.1905.)

⁸ V. Juhandi. 1905. aasta revolutsioon Põhja-Eestis. Mustandkäsimärg, V. 1905. aasta Selts, 1939. EAA, f. 3654, n. 1, s. 52, l. 5–7. (Kuni 1938. aastani kasutati valla nimetusena Raikküla, kuigi see ei vastanud kohalikule tarvitusele. Siin on dokumentides säilitatud kunagine kohanimekuju, aga algupäraselt Raikküla.)

⁹ K. Päts oma mälestustes Eestist põgenemise põhjuste seas Eestimaa valdade kongressi korraldamist ei maini. Vt. K. Päts. Põgenemine Schweitsi (K. Pätsi jutustus selle koguteose koostajale). – K. Päts. Tema elu ja töö. Kaasaeglaste mälestusi. K. Pätsi 60 a. sünnipäeva mälestamise komitee väljaanne. Tallinn, 1934, lk. 111–114.

¹⁰ H. Martinsoni mälestised. (Vastused „Volta” k. küsimustele.) EAA, f. 3654, n. 1, s. 8, l. 9.

¹¹ J. Reintalu (Reinthal). – Mälestisi 1905. aastast. Jutustuse järgi üles kirjutatud 1935. a. sügisel Vold. Juhandi. Tartus, 1935. EAA, f. 3654, n. 1, s. 46, l. 15.

¹² J. Lindemann 1905. aasta Seltsile 24.11.1934. EAA, f. 3654, n. 1, s. 8, l. 45p.

nema Hans Saariste ja Hans Martinsoni, kes edastasid palve kubernerile.¹³

29. juulil Teatajas ilmunud anonüümses juhtkirjas „Kohalik omavalitsus – põnev päevaküsimus” kiitis Päts Raikküla initsiatiivi, mis tema sõnul „on tunnistuseks, et meie rahvas poliitiliselt küpsemas on”. Ta kutsus kõigi valdade volikogusid maaomavalitsuse uuendamist arutama ja nentis, et peaküsimus on valimisõigus.¹⁴ Just Pätsi toimetatud Teataja avaldas kõige järjekindlamalt omavalitsuse reformi teemalisi üllitisi ja edastas esimesena vähest teavet maasaadikute koosoleku ettevalmistamise kohta.

Raikküla eeskujul tegid analoogse sõnastusega otsuseid veel 11 valda, kellest 10 on teada: Harjumaalt Riisipere (25. aug.), Aleksandri (2. sept.), Harku (3. sept.), Rapla (5. sept.), Vardi (6. sept.) Rae (27. sept.), Juuru (28. sept.); Virumaalt Avanduse (aug.); Läänemaalt Sinilepa (27. okt.); Järvamaalt Alliku (28. sept.).¹⁵ Need on peamiselt Tallinna ja Rapla ümbruse vallad. Esindusnormiks pakuti kaks saadikut igast vallast. Aleksandri valla volikogu nimetas isegi saadikud – kohaomanikud Villem Lepp ja Juhan Oras. On teada, et Vardi valla volinikke ei võtnud

Eestimaa kuberner 9. oktoobril jutule.

Eestimaa kubeneri Pjotr Bašilovi aruande järgi saatsid 12 valla volikogud oma otsused-protestid tollasele Eestimaa kubernerile Aleksei Lopuhhinile. Novembris edastas ametist lahkuv kuberner need soovid siseminister Pjotr Durnovole, kuid vastust ei saadud. Balti reformide küsimus pidi saama kompleksse lahenduse 28. novembril keisri ukaasiga ajutise kindralkubeneri institutsiooni juurde loodud erinõupidamisel.¹⁶ Seega ütles valitsus „ei” nii rüütelkondadele kui ka eesti-läti ringkondadele. Maaomavalitsuse reform lükati edasi ebamäärasesse tulevikku ega saanud tsariajal kunagi teoks. Mis puutub Vene valitsuse kohalikesse administraatoritesse, siis kubernerid said aru reformide vältimatusest „korra ja ühiskondliku rahu tagamisel”. Maaomavalitsuse küsimuses eelistasid nad Vene semstvo tüüpi omavalitsust,¹⁷ nähtavasti lootes niisuguse sisekubermangude süsteemi juurutamisega tugevdada vene mõju Baltikumis.

On ilmne, et Rapla vallavalitsus üksi ei saanud olla niisuguse suure ürituse korraldajaks kubermangulinnas Tallinnas ja selle taga seisis Tallinna radikaalsed tegelased,

¹³ Väljavõte Raikküla vallavolikogu protokollist 18.07.1905. EAA, f. 3654, n. 1, s. 22, l. 51–53; Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv (EKM EKLA), f. 210, m. 7:2, l. 56–57. Peamine argument rüütelkondade eelplaani vastu oli väide, et see „põhjusemõttelult mitte mingisuguseid uuendusi ega parandusi maa omavalitsuses talupoegadele ei too, ehk selles küll talupoegade asemikkude osavõtmisest maaomavalitsuse asutustes kõneldakse”. (Samas, l. 52.) Tõenäoliselt pidas volikogu silmas kitsast tsensuslikku valimisõigust, mis pidi tagama baltisaksa ülemkihtide domineerimise uuendatud omavalitsuses. Raikküla vallavolikogu otsuse vastu tundis huvi näiteks Enge vallavalitsus Pärnumaal, kuna sealne volikogu võttis maaomavalitsuse uuendamise küsimuse samuti päevakorda. (Samas, l. 53.)

¹⁴ K. Päts. Kohalik omavalitsus – põnev päevaküsimus. – Idem. Eesti riik, I. Koost T. Karjahärm (Eesti mõttelugu, 27.) Ilmamaa, Tartu, 1999, lk. 252–255.

¹⁵ Väljavõte Aleksandri valla volikogu protokollist 02.09.1905. EKM EKLA, f. 210, m. 7:2, l. 67; Väljavõte Harku volikogu koosoleku protokollist 03.09.1905. EKM EKLA, f. 210, m. 7:2, l. 2; Väljavõte Rapla vallavolikogu koosoleku protokollist 05.09.1905. EAA, f. 3654, n. 1, s. 22, l. 36–46. (Sisaldab ka Rapla vallavolikogu volinike Jaan Rüitmanni ja Aadu Mihelsoni venekeelset palvekirja Eestimaa kubernerile 15.10.1905, kus muu hulgas soovitakse progressiivse tulumaksu sisseseadmist.); Väljavõte Vardi valla volikogu protokollist 06.09.1905. EKM EKLA, f. 210, m. 7:2, l. 72; Väljavõte Rae valla volikogu koosoleku protokollist 27.09.1905. EKM EKLA, f. 210, m. 7:2, l. 53; Väljavõte Juuru volikogu koosoleku protokollist 28.09.1905. EKM EKLA, f. 210, m. 7:2, l. 5; Väljavõte Sinilepa valla volikogu protokollist 27.10.1905. EKM EKLA, f. 210, m. 7:4, l. 21–22; Väljavõte Alliku vallavolikogu koosoleku protokollist 28.09.1905. EKM EKLA, f. 210, m. 7:3, l. 14; Riisiperest. – Teataja 10.09.1905.

¹⁶ Eestimaa kubeneri P. P. Bašilovi aruanne siseministeeriumile 1905. aasta eest 13.11.1906. Venemaa Riiklik Ajalooarhiiv Peterburis (RGIA), f. 1284, n. 194, s. 66, l. 3–4. Bašilov pidas mõisnike maaomavalitsusreformi projekti, mis „ignoreeris talupoegade huve ja isegi suurendas aadli võimupiiire”, üheks Eestimaal puhkenud mässu põhjuseks. (samas, l. 3.)

¹⁷ Vt. nt. Eestimaa asekuuberner A. v. Giers siseministrile 03.12.1905. EAA, f. 40, n. 1, s. 64, l. 63.

kes puutusid kokku sotsiaaldemokraatide ja töölistega, mistõttu politsei pidas neid salajaseks „eesti revolutsiooniliseks komiteeks” (*èstonskij revoljucionnyj komitet*),¹⁸ isegi võitlusgrupi (*boevaja organizacija*) liikmeteks,¹⁹ kuberner Nikolai von Bünting „rahvuslikuks revolutsiooniliseks parteiks” (*nacional´naja revoljucionnaja partija*).²⁰

Sündmuste kaasaegne ja hilisem historiograafia on niisuguseid liberaalide vasaktiiva eesti tegelasi Tallinnas, kes erakonna ametliku vormistamiseni ei jõudnud, nimetanud mitmeti: „Teataja radikaalid”, „Teataja ringkond” (H. Kruus),²¹ „radikaalne intelligents”, „kodanlik-radikaalse voolu juhtkond” (V. Juhandi),²² „vabameelsed ringkonnad” (M. Martna),²³ „kodanlikud radikaalsed ringid” (A. Rei),²⁴ „käremeelsed”, „kodanliku maailmavaatega radikaalid” (K. Ast Rumor),²⁵ „käremeelne kodanlus”, „radikaalkodanlus” (H. Pöögelmann),²⁶ „liberaalne ja radikaalne kodanlus” (J. Anvelt),²⁷ „majandusmehed” (vastukaaluks „aatemeestele”), reaalpoliitikud (vastukaaluks idealistlikele rahvuslastele).

August Rei väitel lootis Päts, et maasaadikud eelistavad mõõdukamat poliitikat ja

kongress kujuneb vastukaaluks sotsiaaldemokraatiale ning nende vaimse mõju ja juhtimise all olevale Tallinna tööliskonnale.²⁸ Hans Pöögelmanni sõnul tahtis „Pätsi kamp” luua vastasrinda Tõnissonile ja sotsiaaldemokraatiale, kes maal oma mõju suurendas, „mõne vallakirjutaja [mõeldud Joosep Maksim] koosolemist sildiks kasutades”.²⁹ Niisugust motiivi ei saa päris välistada, sest kõik poliitikud võitlesid hulkade poolehoidu eest, kuid vaevalt oli see eesmärk ainumäärav. Rei (samuti Mihkel Aitsam junior) eksib, kui ta väidab, et kõnealuse ürituse idee tekkis pärast Tartu kongressi ja selle eeskujul, seega siis alles pärast 29. novembrit³⁰ või sellele vastukaaluks (Anvelt).³¹ Nagu eespool kirjeldatud, tekkis Eestimaa valdade kongressi idee Harjumaa vallaametnike seas juba suvel ja igal juhul enne 30. oktoobrit, mil sai teata vaks Postimehe ringkonna plaan korraldada ülemaaline koosolek Tartus sealsete seltside algatusel.

17. oktoobri manifest ja nn. vabadusepäevade saabumine löid täiesti uue ja paljulubava õhkkonna. Korraldajad olid nüüd veendunud, et manifestiga välja kuulutatud koosolekute vabadusest tulenevalt pole konverentsi pida-

¹⁸ Eestimaa Kubermangu Sandarmivalitsuse ülema ajutine kohusetäitaja alampolkovnik P. A. Tihhonovitš Politseidepartemangu direktorile 14.04.1906. Venemaa Föderatsiooni Riigiarhiiv Moskvast (GARF), 102, OO, n. 1905, s. 1800, osa 57, l. 26p; Eestimaa Kubermangu Sandarmivalitsuse ülem polkovnik A. V. Mezentsov Politseidepartemangule 26.12.1906. GARF, 102, OO, n. 1906 (II), s. 9, osa 37, l. 35p.; Politseidepartemangu direktor Eestimaa kubernerile P. P. Bašilovile 17.01.1907. GARF, 102, OO, n. 1906 (II), s. 9, osa 37, l. 39–39p.

¹⁹ Eestimaa Kubermangu Sandarmivalitsuse alfabeeetiline nimekiri Eestimaa kubermangus elavatest isikutest, kes kuuluvad võitlusorganisatsioonidesse. ERAF, f. 27, n. 1, s. 132, l. 4, 7.

²⁰ Eestimaa kuberner N. G. v. Bünting siseministrile 10.01.1906. GARF, 102, OO, n. 1906 (II), s. 700, osa 68, l. 2, 4.

²¹ H. Kruus. Eesti ajalugu kõige uuemal ajal, II. Loodus, Tartu, 1928, lk. 128, 133.

²² V. Juhandi. 1905. aasta revolutsioon Põhja-Eestis. Mustandkäsitöö, V. EAA, f. 3654, n. 1, s. 52, l. 8.

²³ M. Martna. Tallinna sündmusi 1905 ja 1906. (1905. aasta Seltsi toimetused, 1.) Töölise Kirjastuse Ühise väljaanne, Tallinn, 1930, lk. 30.

²⁴ A. Rei. Mälestusi tormiselt teelt. Kirjastus Vaba Eesti, Stockholm, 1961, lk. 63.

²⁵ K. Ast Rumor. Aegade sadetus. Olusid, iseloomustusi, hinnanguid, II. Punane ja must. Eesti Kirjanike Kooperatiiv, Lund, 1965, lk. 252, 289.

²⁶ H. Pöögelmann. Haripunktil. – *Idem*. Valitud teosed, IV (1925–1932). Koost. E. Plotnik. EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituut, Tallinn, 1980, lk. 74; H. Pöögelmann. Enamlus ja vähemlus Eestis 1905. aastal. – *Idem*. Valitud teosed, V (1933–1937). Koost. E. Plotnik. EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituut, Tallinn, 1982, lk. 57.

²⁷ J. Anvelt. Eestimaa Kommunistlik partei. – *Idem*. Valitud teosed, IV. 1925–1928. EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituut, Tallinn, 1987, lk. 229.

²⁸ A. Rei. Mälestusi tormiselt teelt, lk. 63

²⁹ H. Pöögelmann. Haripunktil, lk. 70.

³⁰ A. Rei. Mälestusi tormiselt teelt, lk. 63; M. Aitsam. 1905. aasta revolutsioon ja selle ohvrid Eestis. Ilmamaa, Tartu, 2011, lk. 92.

³¹ J. Anvelt. Eestimaa Kommunistlik Partei, lk. 229.

miseks kroonu luba enam tarvis, ja see andis hoogu juurde. Teravas kontrastis eespool öelduga on Johan Jansi väide selle kohta, et maasaadikute Tallinnasse kokkukutsumise teostajaks oli tsentralistide Tallinna komitee, „vististi mõne ettelükatud isiku kaudu”.³²

Rapla üleskutse

5. novembril saatis Rapla vallavalitsus Eestimaa vallavalitsustele ringkirjalise üleskutse valida valdade täiskogudel vähemalt kaks saadikut Eestimaa kubermangu valdade esindajate koosolekule Tallinnas, et arutada maaomavalitsuse reformi küsimust ja valida komisjon maaomavalitsuse uue korra („maaomavalitsuse põhiseaduse eelnõu”) väljatöötamiseks. Lisaks valdade valitud saadikutele pidid koosolekust osa võtma „kõik rahva agaramad, tublimad tegelased, nagu: seadusetundjad, ajakirjanduse asemikud jne.”. Koosoleku toimumine kavandati novembri lõppu või detsembri algusse; koosoleku täpsem aeg, koht ja päevakord pidi teatatama hiljem. Üleskutsele olid alla kirjutanud vallavanem J. Suurthal ja kirjutaja J. Maksim.³³ Mõistagi polnud niisuguse suurürutuse korraldamine Tallinnas ainult Rapla või isegi mitme valla ametnike jõududega võimalik. Sestap moodustasid 6. novembril Tallinnasse tulnud paarkümmend maa-aktivisti ajutise komisjoni (hiljem nimetas end ajutiseks komiteeks), kelle ülesandeks sai Eestimaa kubermangu valdade saadikute koosoleku ettevalmistamine. Avalikkusele anti selle kogu moodustamisest teada alles novembrikuu lõpul.³⁴ Kuigi nimeliselt pole õnnestunud tuvastada ühtki persooni, kes korraldavas komisjoni kuulus, võib arvata, et Rapla ja mõnede teiste Harjumaa valdade esindajate kõrval oli selles ajalehe Teataja ringkonna ja Tallinna linnavalitsuse mõjukaid tegelasi, eeldatavasti ka mõni jurist, kes tollal intensiivselt tegeles omavalitsuse reformiga ja sellest Teatajas

* **Raplast.** Meie lobumaa omavalitsus — maapäev — kui ka kõik asjaajamine ja juhtiv võim selles omavalitsuses ja tema asutustes on, nagu tuntav, ilmselge ja alati olnud ja on praegugi veel ühe asja, nimelt mõistliku seisuse pärast, kes kõik õigused oma käsikini peab ja rahvale üksi loobub anda jätta. Niisugune olukord on rahva väljavalimatamata seisukohale asunud, lihtsategi veel näid, kus maaomavalitsus põhjalikult ümberloomist nõuab, nii et ka rahvas oma asemiliste laenu maaomavalitsusest osavõtuna peab, ja unustamata maaomavalitsusele uut ajatohast põhjusseadust waja on, kuna mõistlikult nimetatud seaduse eelõnu kofa-seaduse ja väljatöödämise niisamalt oma seisuse asjaks peawad ja rahva asemilise sellest osavõtma ei ole lutsunud. Mis näid teha? Silmapill on lahn ja lallis, sellepärast: läheb rüpest ja töde! Meie ise peame ennast atama, ise peame maaomavalitsusele uut põhjusseaduse eelõnu valmistama hakkama, ise peame selle eelõnu tulewasesse Mitigimoliguse saatma. Mõnujab mõtte ja fiedab fõnab veel üksi ei atta, kui tegu kannul ei lüi. Sellepärast pealimad wallad tätekoogu koosolekul vähemalt kaks tublit, asjatundjat meest walla, — kui walla keskest ei peal leidma, siis wäljast poolt walla, — kes Tallinnasse kofu tulewad ja maaomavalitsuse põhjusseaduse eelõnu wäljatöödämise tarwis kommitfioni wallimad. Koosolekust pealimad prale wallade poolt wallitud faaditute osavõtma ka kõik rahwa agaramad, tublimad tegelased, nagu: seadusetundjad, ajakirjanduse asemilid jne. Koosolek tuleb kugimata nowembri lnu lõpul ehk detsembri lnu algul ära pidada. Koosoleku päewa, koha, kui ka päewatõrra tenbaandamine ilmub ajalehtes. Soowitaw on, et wallad Rapla wallamaliisusele wõimalikult pea teataffimad, teha nad faaditust on wallinud. Wallawanem J. Suurthal, kirjutaja J. Maksim.

Rapla vallavalitsuse üleskutse-ringkiri 5. novembrist 1905. Eesti Postimees, 12.11.1905.

kirjutas (nt. K. Päts, J. Teemant, M. Pung, O. Strandmann). Valdade kongressi korraldamise keskus asus nüüd Tallinnas ja tegelikud organisaatorid olid edaspidi linlased. Sellega jõudis Eestimaa valdade kongressi ettevalmistus uude faasi.

Mõni päev varem (1. novembril) ilmus Teatajas Pätsi sulest programmiline juhtkiri

³² J. Jans. Mälestusi ja vaatlusi, I. Noor-Eesti Kirjastus, Tartu, 1940, lk. 131.

³³ Rapla üleskutse. – Teataja 10.11.1905; Raplast. – Eesti Postimees 12.11.1905.

³⁴ Ajutine komitee. Üleskutse. – Teataja 19.11.1905; Ajutine komitee. Üleskutse. – Eesti Postimees 30.11.1905.

„Balti omavalitsus”, kus ta formuleeris reaalse kõigi Baltimaade elanike nimel impeeriumi riigiduumale (kui see tööd alustab) esitatava „ühise plaani” väljatöötamiseks, osutas Soome ja Balti provintside ajaloolisele autonoomiale, Balti eriseadustele ja vajadusele, et maapäev peaks „teatavate piirideni iseseisev olema ja tema iseseisvus peaks riigivolikogu poolt riigi põhiseaduste abil kindlustatud olema”. Päts pidas soovitavaks üldise ühiskondliku konsensuse saavutamist omavalitsuse küsimuses ja selleks juhtivate poliitiliste erakondade esindajate kokkukutsumist.³⁵

Omavalitsuse reform pakkus huvi ka eesti sotsialistidele. Saksamaalt naasnud ja seal Ellen Plotniku sõnul sotsialistliku (marksiistliku) maailmavaate omandanud „revolutsiooniline sotsiaaldemokraat” Hans Pöögelmann³⁶ kiitis samuti Rapla vallavalitsuse initsiatiivi Teatajas (14. novembril). Erinevalt Rapla üleskutsest soovitas ta valida esindajad mitte valla täiskogudel, vaid laiemal foorumil – kõigi vallaliikmete üldkoosolekul, kus sulased ja maatud on ülekaalus. Ta vihjas klassivõitluse momendile ning võimalikele erimeelsustele maa proletariaadi ja maaomanikest peremeeste vahel. Pöögelmann lootis et Viljandis novembrikuu lõppu kavandatud maata talupoegade ja põllutööliste kongress (selle toimumiseks ei saadud luba)³⁷ selgitab välja

maatööliste platvormi, millest tema sõnul pidi saama vallakogudele „juhtnõr”.³⁸

Siit võib jääda mulje, et Päts oli üldise demokraatliku valimisõiguse vastu ja Pöögelmann selle poolt. Nii see polnud. Jutt oli Rapla vallavalitsuse konkreetsest algatusest, mis üleskutse hetkel oli veel orienteeritud legaalseste institutsioonide – valla täiskogude – otsustele. Kohila vallakirjutaja Johannes Reinthali (Reintalu) mälestuste järgi pidasid aktsiooni algatajad (Joosep Maksim, Hans Martinson, tema ise) enne 17. oktoobri manifesti reaalselt poliitiliselt silmas tsensuslikku, mitte veel üldist valimisõigust maaomavalitsuse komplekteerimisel.³⁹ Vallametnikest kongressi korraldajad olid sel ajal veendunud, et nemad ja täiskogud langetavad selliseid otsuseid, mis on kooskõlas üldiste, s. o. kogu valla liikmeskonna huvidega. Pätsi ringkond toetas üldist valimisõigust põhimõtteliselt juba enne 1905. aastat ja see leidis taas kinnitust kevadsuvises massiaktsioonis – märgukirjade saatmise kampaanias, samuti Pätsi enda arvukates töödes.⁴⁰ Elektoraadist muidugi sõltus, millise meelsusega saadikud Tallinna saadeti. Üldine meeoleolu saadikute valimise ajal novembris oli Põhja-Eesti valdades pigem pahempoolne kui mõõdukas, kuigi oli ka passiivseid piirkondi või me ei tea, mis seal toimus.

³⁵ K. Päts. Balti omavalitsus. – Idem. Eesti riik, I, lk. 256–259.

³⁶ E. Plotnik. Hans Pöögelmann, I. Elu ja tegevus 1875–1919. EKP KK Partei Ajaloo Instituut, Tallinn, 1965, lk. 80–81.

³⁷ 7. augustil 1905 toimus Pärnumaal Vana-Kariste vallas maata talupoegade ja põllutööliste koosolek, kus otsustati kokku kutsuda ülemaaline maata talupoegade ja põllutööliste kongress. Riigivalitsuselt kongressi loa taotlemiseks ja kongressi korraldamiseks valiti 14-liikmeline toimkond: 11 kohalikku maata talupoega ja põllutöölist ning kolm vene keele oskajat – Uudiste toimetaja Peeter Speek, meditsiinidoktor Peeter Hellat ja Tallinna linnasekretär Mihkel Pung. Loa taotlemise saatkonna liikmeteks valiti Vana-Kariste vallast maata talupojad Peeter Luhasaar ja Andres Kõva ning Peeter Speek. (Peeter Luhasaare, Andres Kõva ja Peeter Speegi palvekiri siseministri abile 25.08.1905. EAA, f. 296, n. 7, s. 2335, l. 87–89p; Põllutööliste kongress. – Uudised 27.09.1905.) Loast keeldumise põhjuseks oli süsteemi süvenev kriis ja korraldajate seos „riiklike kurjategijatega” (Tartu politseimeistri N. M. Zabelini raport Liivimaa kubernerile N. A. Zvegintsoville 12.09.1905. EAA, f. 296, n. 7, s. 2335, l. 96.)

³⁸ H[ans]. P[öögelmann]. Vallad tõusevad. – Idem. Valitud teosed, I (1895–1917). Koost. E. Plotnik. EKP KK Partei Ajaloo Instituut, Tallinn, 1974, lk. 139–141.

³⁹ J. R[eintalu]. Revolutsiooni keerises. Mälestusi 1905. a. sündmusist Harjumaal, VI. – Uus Eesti 24.10.1935.

⁴⁰ T. Karjahärm, S. Kivimäe. Maaomavalitsusküsimus, lk. 326–329; T. Karjahärm. Konstantin Pätsi poliitilised ideed. – Konstantin Pätsi tegevusest. Artiklite kogumik. Koost. K. Arjakas. Tallinn: MTÜ Konstantin Pätsi Muuseum, 2002, lk. 79–80. Pätsi ja Pöögelmanni poleemika omavalitsuse küsimuses jätkus järgnevatel aastatel. Selle kohta vt. nt.: yx. [K. Päts] Kohaliku omavalitsuse uuenduse põhijooned. – Koit 06.10.1906; H. Pöögelmann. Baltimaade omavalitsusest. – Sõnumed 12.10.1906. (Publitseeritud H. Pöögelmann. Valitud teosed, I, lk. 233–235.)

Eestimaa valdade esindajate kongressi teema aktualiseerus seoses saadikute enam-vähem üheaegse valimisega novembrikuus 1905 nii Tartu kui ka Tallinna kongressile. Balti rüütelkondade manöövrid ja jätkuv askeldamine maaomavalitsuse reformi ümber, Eestimaa Rüütelkonna Komitee otsus 8. novembrist ja rüütelkonna peamehe Eduard von Dellingshauseni ringkiri valdadele 16. novembrist (kutse vallavanematele või nende abidele tulla kreisisaadikute juhtimisel peetavatele maakondlikele nõupidamistele 1.–2. detsembril, et töötada välja ettepanekud 7. detsembril algavale Eestimaa rüütelkonna maapäevale),⁴¹ samuti valitsuse passiivsus selles väga põletavas küsimuses valasid õli tulle.

Kuid ikka jäi Tallinna kongress suurema ja varem toimunud foorumi, Tartu ülemaalse kongressi varju. Eesti avalikkusele võis olla jäänud mulje, et Tallinnas peetakse nõu ainult ühel teemal ja sedagi regionaalsel tasandil, s. o. Eestimaa kubermangu oma-valitsuse küsimuses (nagu oli Rapla vallavalitsuse ringkirjas), ning seegi vähendas huvi niisuguse kitsaks jäänud päevakorraga kokkutuleku vastu. Osades valdades valiti küll saadikud Tartusse, kuid Tallinnasse jäeti valimata või lükati valimised edasi. Ajutise komitee tegevusest pole ajalehtedes ega muudes allikates mingit märki kuni novembri viimase nädalani, kuigi saadikute valimise kohta valdades avaldati ajalehesõnumeid üsna sageli. Avalikkuse silmis jäi Rapla vallavalitsus kui asja algataja ikka edasi Eestimaa talurahva

kongressi peakorraldajaks, kuigi korraldamise tegelik raskuspunkt oli paiknenud ümber Tallinna.⁴²

Saadikute valimised

Voldemar Juhandi koostatud⁴³ ja siinkirjutaja poolt täiendatud Eestimaa valdade kongressi saadikute andmebaasis⁴⁴ on teavet 138 saadiku valimise kohta 57 Eestimaa kubermangu valdas, kellest nimeliselt on teada 128 valitut ja veel kolm omal käel minejat; seitsme saadiku valimine on teada, kuid nende nimed mitte.

Valdade saadikuid valinud elektoraadiga on pilt enam-vähem selge, valdavalt olid need valdade täiskogud,⁴⁵ nii nagu Rapla vallavalitsuse üleskutse (5. november 1905) formaat ette nägi. Üksikutes kohtades valiti saadikud volikogus (nt. Kohila, Nõmmküla) või rahvakoosolekul (nt. Iisaku, Türi, Avanduse, Martna). Rahvakoosolekul tehti seda enamasti siis, kui valimised toimusid detsembri algul, s. o. pärast ajutise komitee üleskutset 26. novembrist, mis avaldati ajalehtedes 29.–30. novembril, ja Tartu ülemaalist kongressi 27.–29. novembril. Vladimiri (Kuivajõe) valla seitsmest saadikut valiti neli valla täiskogus,⁴⁶ kolm rahvakoosolekul. Samamoodi valiti kahel erinevatel alustel moodustunud ja erineva koosseisuga koosolekul (koosseisud katkusid osaliselt) Aleksandri (Triigi) valla saadikud. Mõnel pool olid valimised mitmeastmelised. Raikküla maatameeste saadik Hans Martinson valiti esmalt sulaste koosolekul⁴⁷

⁴¹ Vt. V. Juhandi. 1905. aasta revolutsioon Põhja-Eestis. Mustandkäsitöö, V:1. 1905. aasta Selts, 1939, l. 79–86.

⁴² Vt. lähemalt samas, l. 87–91, 98.

⁴³ Eestimaa kongressi saadikud. EAA, f. 3654, n. 1, s. 4, l. 1–107. V. Juhandi 1934. aastal (?) koostatud nimistus on andmeid 107 saadiku valimise kohta, kellest nimeliselt on teada 98 ja veel kolm omal käel minejat; kuue saadiku valimine on teada, kuid nende nimed pole teada. Saadiku andmete märkimise vorm (skeem) Juhandi andmebaasis, vt. samas l. 108.

⁴⁴ Siinkirjutaja täiendused 31 saadiku valimise kohta V. Juhandi andmebaasile (107 saadiku valimised) pärinevad peamiselt ajakirjandusest, vallaasutuste ja politsei materjalidest, mälestustest ja ajaloolise traditsiooni kogujate aruannetest.

⁴⁵ Kui valla täiskogu koosolekule tuli juurde muud rahvast, siis muutus täiskogu koosolek valla liikmete üldkoosolekuks või rahvakoosolekuks. Erinevate juriidiliste nüanssidega kogude vahele ei saa tegelikkuses tõmmata alati selget piir andmete puudumise tõttu osavõtjate kohta.

⁴⁶ Vladimiri valla täiskogu koosoleku protokoll 14.11.1905. Ärakiri. EAA, f. 3654, n. 1, s. 22, l. 24; Väljavõte Vladimiri valla täiskogu protokollist 14.11.1905. EKM EKLA, f. 210, m.7:2, l. 35.

ja seejärel valla täiskogus. Kõige elavamalt toimusid saadikute valimised novembrikuu kolmandal ja neljandal nädalal. Tõenäoliselt andis sellele tegevusele tõuke ka Eestimaa rüütelkonna peamehe kiri vallavalitsustele 16. novembrist, mis rahvast ärritas, samuti lähenev ülemaaline kongress Tartus ja sinna delegaatide valimine. Reas valdades valiti Tartu ja Tallinna kongressi saadikud üheaegselt. Siin olid võimalikud mitmesugused variandid: valiti samad või osaliselt samad või hoopis erinevad isikud. Näiteks Aleksandri, Harku, Rapla, Raikküla, Kohila, Keila, Velise ja Vigala vallas valiti kas kõik või osa saadikuist samad inimesed mõlemale kongressile. Kui lähtuda Postimehes ja Uudistes ilmunud ülemaalse kongressi kahe eraldi koosoleku nimekirjadest⁴⁸ ja võrrelda neid Eestimaa valdade kongressi saadikute andmebaasiga, siis võib kindlalt öelda, et enamik Põhja-Eesti valdade saadikuist, kes ühtlasi oli valitud ka Eestimaa kongressile, liitus Tartus saadikute radikaalse tiivaga, s. o. „Teemanti parteiga” ja aulakoosolekuga.

Erandina toimusid saadikute valimised Küti vallas viimasel minutil, s. o. 9. detsembril, Raasikul koguni 10. detsembril. Teada on ka mõnede saadikute ümbervalimise juhtumid. Keila maatamehed valisid 10. detsembril uue saadiku, sest varem valitud A. Thuberg oli Tartu kongressil läinud „Tõnissoni parteisse” ja valitud Bürgermusse koosolekul ülemaalsesse komiteesse.⁴⁹ Aulaotsuste mõjul valiti uued saadikud 3. detsembril Undla vallas Virumaal.⁵⁰

Kuna nii Rapla vallavalitsuse ringkirjalises üleskutses kui ka hilisemas ajutise komitee üleskutses polnud valdade esindustele seatud mingit kvooti ega ülempiiri, siis on need arvu-

liselt erinevad. Teadaolevate valimiste põhjal võib öelda, et kõige sagedamini valiti valdade täiskogudel kaks saadikut, mõnel pool ka rohkem või vähem. Ligikaudu 1/4 valimistel osalenud valdadest valis ühe, u. 1/5 aga enam kui kaks saadikut. Lisaks tulid seltside ja naiste valitud saadikud. Omal käel ja kulul, ilma formaalse mandaadita minejatest on teada Nabala metsavaht Joosep Waldbrecht, kooliõpetaja Karl Grünberg Rae vallast ja Martna kirjutaja Juhan Vessart. Nii kujunes Alavere, Rae, Vladimiri (Kuivajõe), Aleksandri (Triigi) valla esinduseks (mandaadiga ja ilma) igauhest koguni seitse inimest, Nõmmkülast ja Veliselt viis, Martnast neli, Märjamaalt, Raikkülast, Lehtsest, Vahastust, Kurnast, Peningist, Porkunist ja Sallast kolm.

Nimeliselt kindlaks tehtud 128 valitud saadiku seas on peremeeste-kohaomanike ja peremeeste-rentnike ning maata talupoegade (need kolm on kõige arvukamad kategooriad) kõrval silmatorkavalt esindatud maaharitlaskond – kooliõpetajad ja eriti vallakirjutajad (kuni 1/3 teadaolevaist saadikuist), mis oli kooskõlas kavandatud ürituse esialgse välja kuulutatud päevakorraga (maaomavalitsuse küsimus). Mõnel pool taotlesid täiskogud valla liikmete suuremate rühmade⁵¹ (proportsionaalset) esindatust, teisel seda silmas ei peetud (polnud võimalikki, kui saadikuid oli vaid üks). Tavaline oli, et vallast valiti taluperemees või tema poeg ja vallakirjutaja või kooliõpetaja; või peremees ja maatu.

Oli ka teistsuguseid kombinatsioone. Vahastu vallas näiteks valiti esindajad peremeeste, maatute ja popside hulgast, igast kategooriast üks, Raikkülas peremees, maatu ja karskusseltsi esindaja, Nõmmkülas valiti kaks kohaomanikku, üks rentnik ja kaks maa-

⁴⁷ Raikküla ja Kabala mõisasulaste koosoleku protokoll 19.11.1905. Ärakiri. EAA, f. 3654, n. 1, s. 22, l. 55.

⁴⁸ Ülemaalsel rahvaasemikkude koosolekul olevate saadikute nimekiri, I–III. – Postimees 14., 15., 16. ja 20.11.1905; Rahva-asemikkude nimekiri ja tagurlaste vale, I. [sisaldab 149 nime.] – Uudised 09.12.1905. Uudistes avaldatud nimekirja esimesele osale saadikute julgeolekukaalutlustel järele ei tulnud.

⁴⁹ R. Keila. – Eesti Postimees 10.12.1905.

⁵⁰ Kadrinast. – Postimees 21.12.1905.

⁵¹ 1866. aasta Balti kubermangude vallakogukondade valitsemise seaduse (*Uloženije ob obščine*) järgi olid kogukonna liikmete klassid järgmised: 1) maaomanikud, 2) rentnikud, 3) mõisasulased (moonamehed), 4) talusulased, 5) iseseisvad lahtised kogukonna liikmed. (Liivi kubermangu Talurahva Seadus (Muudetud 1860. a. Talurahva Seadus.) Eraväljaanne. Tõise riiginõuniku E. Jakobi venekeelse väljaande ja käsikirjade järele välja andnud N. Wenger. J. Feldt. Viljandi, 1899, lk. 59.)

tut; Aleksandri vallas kolm taluperemeest, üks peremehe poeg, kolm naist. Saadikute hulka sattus ka käsitöölisi (Soonistest ja Türlit rätsepad). Suhteliselt arvukas naiste esindus oli täiesti uus nähtus revolutsiooni sünnitatud poliitilises kultuuris. Velise naised valisid oma esindajateks Maria Pauluse ja Ann Aitsami (kohalike juhtide ja saadikute Jaan Pauluse ja Mihkel Aitsami abikaasad). Aleksandri vallast on pärit koguni kolm naissaadikut (Marie Metsis, Amalia Korn (Kirschbaum) ja Pauline Karp. Seltside saadikuid on teada üsna vähe. Üks neist oli Vigala muusikaseltsi esindaja talunik Bernhard Laipmann.⁵² Linnamehi valiti valdade asemikeks harva. Üks niisuguseid juhtumeid oli advokaat Jaan Teemanti valimine saadikuks Kohila volikogu poolt (tal oli vallas ka talu).⁵³

Tallinna kongressi delegaatide valimine kulges maakonniti ebaühtlaselt. Kõige arvukamalt on esindatud Harjumaa vallad, ja mida kaugemale Tallinnast ja Raplast, seda hõredamaks jääb pilt valdadest, mille kohta on teateid. Teadaolevad 57 valda 132-st⁵⁴ jagunevad maakondade lõikes nii: Harjumaa – 22 valda 36-st,⁵⁵ Läänemaa – 12 valda 39-st,⁵⁶ Järvamaa – 8 valda 21-st,⁵⁷ Virumaa – 15 valda 36-st⁵⁸. Pool kõigist teadaolevatest saadikutest langeb Harjumaa arvele. Läänemaal oli valimisaktiivsus suurem maakonna idaosas (Märjamaa, Kullamaa, Vigala kihelkonnad), Järvamaal Türi ja Koeru kihelkonnas, Virumaal maakonna lääneosas ja eriti Rakvere ümbruse kihelkondades.

Ülejäänud Eestimaa kubermangu valdade – neid oli 1905. aastal tervelt 75 – valimiste kohta teave siinkirjutajal puudub. Võib

arvata, et mingi ja üsna tunduv osa valimisi jäi avalikkuse eest varju ega pääsenud pildile ajalehtedes (kus polnud kirjasaatjaid), politseidokumentides ega hilisemates mälestustes. Ilmne on ka saadikute valimiste ärajäämine mõnedes valdades kas passiivsuse, huvipuudumise, teabe puudulikkuse, karistushirmu või mingil muul põhjusel. Võimalik, et valimisi lükati edasi, sest leiti, et Tartusse kongressile saadetud delegaatidest ja seal tehtud otsustest piisab ning et on liigne uuesti Tallinnas kokku tulla sama asja arutamaks. Sest see päevakord, mis on kirjas Eestimaa valdade kongressi ajutise komitee üleskutses 26. novembrist, oli Tartus juba läbi võetud ja käredate otsused tehtud, sh. revolutsioonilise omavalitsuse sisseseadmise kohta. Veel kaugemale oli üldse raske minna.

Võib spekuloida, et kui kõik Eestimaa vallad oleksid välja pannud esinduse miinimumi – „kaks tublit, asjatundjat meest”, nagu esialgu Rapla kutses kavandatud, siis küündinuks saadikute üldarv 264-ni. Sellele lisandunuks veel arvukate seltside, käsitöölise, naiste jmt. esindajad, samuti omal käel minejad, nii et maasaadikute üldarv võinuks ületada 300.

Ajutise komitee üleskutse

Nagu eespool osutatud, oli maasaadikute tähtis nõupidamine 26. novembril Tallinnas, mis sai teoks seoses nende ühise minekuga Tartu ülemaalsele kongressile.⁵⁹ Selle tulemusena ilmus kaks dokumenti. 29. novembril andis anonüümne ajutine komitee endast Teatajas

⁵² M. Aitsam. 1905. aasta revolutsioon ja selle ohvrid Eestis, lk. 197.

⁵³ Kohilast. – Teataja 19.11.1905. Kohila valla teine saadik oli vallakirjutaja Johannes Reinthal (Reintalu). Kumbki neist Tallinna koosolekust osa ei võtnud ja nii jäi üks aktiivsemad Harjumaa valdu seal ilma esinduseta.

⁵⁴ Aastail 1900–1916 Eestimaa kubermangu valdade arv ei muutunud.

⁵⁵ Aleksandri (Triigi), Alavere, Anija, Harku, Juuru, Jõelähtme, Järvakandi, Keila, Kaiu, Kiiu, Kohila, Kolga, Kurna, Nikolai (Ravila), Peningi, Raasiku, Rae, Raikküla, Rapla, Riisepere, Vardi, Vladimiri (Kuivajõe). Valdade nimekujud siin ja mujal tekstis on võetud teosest L. Uuet. Eesti haldusjaotus 20. sajandil. Teatmik. Toim. A. Saar. Eesti Omavalitsusliitude Ühendus, Riigiarhiiv, Tallinn, 2002, lk. 12–26.

⁵⁶ Haimre, Kalju, Kloostri, Lihula, Luiste, Martna, Märjamaa, Saulepa, Sooniste, Türi, Velise, Vigala.

⁵⁷ Alliku, Lehtse, Liigvala, Nõm(m)küla, Vahastu, Vaikna, Veinjärve, Udeva.

⁵⁸ Aaspere, Avanduse, Iisaku, Jõhvi, Kohtla, Küti, Maarja, Porkuni, Rakvere, Roela, Rägavere, Salla, Undla, Vihula, Vohnja.

⁵⁹ J. Lindemann 1905. aasta Seltsile 24.11.1934. EAA, f. 3654, n. 1, s. 8, l. 45p.

märku kärelda üleskutsega, mis soovitas asemike valimist üldise hääleõiguse põhjal (mitte enam valla täiskogul, nagu oli Rapla üleskutes) ning loetles esmakordselt kavandatava kongressi päevakorra punkte. Üldpoliitilises programmis olid riigikorra, maaomavalitsuse (autonoomia) ja agraarreformi küsimused. Meetmete või taktika programm koosnes suuremas osas valitsusevastase võitluse vahendite ja ähvarduste loetelust.⁶⁰ (Vt. lisa 1.)

Samaaegselt üleskutsega avaldati 29. novembril 37 Tartu ülemaalse kongressi saadiku avaldus „Maa-omavalitsuse asjus üleüldiseks tähelepanemiseks!” 26. novembrist, kus teravas toonis lükati tagasi Eestimaa rüütelkonna peamehe kutse 16. novembrist ning selgitati allakirjutanute seisukohti maaomavalitsuse uuendamisel demokraatlike põhimõtete ja üldise valimisõiguse alusel.⁶¹

26. novembri nõupidamise kohta mingeid üksikasju teada ei ole.⁶² Kuid avaldusele, mida Juhandi nimetab protest-üleskutseks, alla kirjutanud Tartu kongressi saadikute koosseis lubab teha mitmeid olulisi järeldusi kavandatava aktsiooni iseloomu ja organisatsiooni kohta. Umbes 1/3 avaldusele alla kirjutanud saadikuist olid valitud samaaegselt mõlemale kongressile. Nende seas torkavad silma maa-kogukondade tuntud tegelased, nagu kooliõpetaja Jaan Paulus ja talunik Jüri Oviir Veliselt, eelnimetatud Rapla vallasekretär Joosep Maksim, Raikküla mehed Hans Martinson, Hans Saariste ja Jaan Kuusemets (vallavanem), Vardi vallasekretär A. Kampf, Mihkel Aitsam *sen.* ja Bernhard Laipmann Vigalast, Johannes Lindemann Märjamaalt, Eduard Birkenberg Jõeletmest, Jaan Rass Raelt.

Eriti tähelepanuväärne on allakirjutanute loetelu esimene rida: Tallinna tööliste saadikud Aleksander Kesküla⁶³ ja Hans Vürst. Esimene neist oli tol ajal VSDTP Tallinna

Komitee juhtfiguur, teine tuntud töölisvanem ja sama komitee maaorganisaator, kes tegeles parteirakukeste asutamisega valdades. Tahes-tahtmata tekib mõte, et see konspireerunud ajutine komitee, kes tuli samal päeval üleskutes välja uue revolutsioonilise päevakorraga, oli otseselt seotud avaldusele alla kirjutanud tegelastega. Võib-olla on tegemist isegi (osaliselt) samade isikutega, või siis ajutise komitee koosseisu täiendamise või muutmisega.

Mõlemad dokumendid on vaimult sarnased ja rõhuvad üldisele valimisõigusele nii omavalitsusest osavõtmisel kui ka reformiprojekti väljatöötamise komisjoni moodustamisel valdade saadikutest. Kesküla ja Vürsti avalik ilmumine enamasti parteitute maasaadikute seltskonda annab tunnistust VSDTP Tallinna Komitee huvist ürituse vastu seniste korraldajate passiivsuse taustal. Tõenäoliselt on nende käsi mängus ka kavandatud kongressi päevakorra revolutsioonilises vaimus ümbertegemisel ja selle järsul kallutamisel tugevalt vasakule. Linlased võtsid kongressi korraldamise ajutise komitee üleskutsega täielikult enda kätte ja hakkasid seda rakendama parteipoliitilisest seisukohast, kirjutab Juhandi.⁶⁴

Nähtavasti oli Tallinna linnavalitsuse tegelastel palju muret ja tegemist linnas, kus olukord pärast 16. oktoobri veresauna ja töölisliikumise laienedes (üldstreigid, poliitilised meeleavaldused) järjest enam pingestus. Eestlaste juhitud linnavalitsus jäi kahe tule vahele ja pidi suhtlema nii kuberneriga kui töölisvanematega. Valdadega tegelemiseks ei jätkunud lihtsalt ressursse. Kuid see on üks võimalikke seletusi. Aja vaim soosis vabadusepäevadel äärmuslikke vahendeid, ja nende kasutamises oli radikaalsetel haritlastel ja kodanlastel raske sotsialistide ja organiseerunud vabrikutöölisestega võistelda.

Paar päeva enne koosoleku algust olid

⁶⁰ Ajutine komitee. Üleskutse. – Teataja 29.11.1905; Eesti Postimees 30.11.1905.

⁶¹ Maa-omavalitsuse asjus üleüldiseks tähelepanemiseks! – Teataja 29.11.1905; Eesti Postimees 30.11.1905.

⁶² Vt. V. Juhandi. 1905. aasta revolutsioon Põhja Eestis. Mustandkäsitöö, V, lk. 26–40.

⁶³ Aleksander Kesküla kohta vt. nt. O. Arens. Aleksander Kesküla. – Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused 40, 1991, nr 1, lk. 28–37; K. Jaanson. Algas ehk see nõndanimetatud Esimene vene revolutsioon. Skits. – Tuna 2005, nr. 1, lk. 44–77. 1926. aastal Nõukogude Liidus nimetas Hans Pöögelmann Keskülat „Tallinna organisatsiooni juhtivaks jõuks”. (H. Pöögelmann. Haripunktil, lk. 67.)

⁶⁴ V. Juhandi. Sissejuhatav peatükk uurimusele „Mõisate põletamine Eestis 1905. a. detsembris”. EAA, f. 3654, n. 1, s. 60, l. 226.

korraldajad üsna kindlad oma ettevõtmise edus. Ajalehtedes ilmus niisugune teade:

„Tallinnast. Eestimaa valdade asemikke, kes pühapäevaks 11. dets. Tallinna koosolekule tulevad, palub ajutine komitee „Estoniasse” ilmuda, kust neile pääsetähed välja antakse ja korterid kätte juhatatakse. Selleks on „Estonia” seltsi ruumid võõrastele laupäeva õhtust saadik avatud.”⁶⁵

Saadikud „Estonias”

Kui palju Eestimaa valdade saadikuid 11. detsembri hommikuks Tallinna jõudis, pole ligilähedaseltki teada. Kuid tulijate protsent olnud kõrge.⁶⁶ Teade sõjaseaduse väljakuulutamist⁶⁷ ööl vastu 10. detsembril levis raudtee- ja postistreigi tõttu aeglaselt ning enamik saadikuid asus Tallinna poole teeale jalgsi, hobustega, erirongiga. Osa saadikuid oli kohale jõudnud varem – 9. ja 10. detsembril. Juhandi oletab, et linna saabunud maasaadikute arv võis küündida maksimaalselt poolteise sajani,⁶⁸ kuid tõenäoliselt oli see vähemalt paarikümne võrra väiksem. Üksikud saadikud olid loobunud oma mandaadist juba varem või ei saanud mingil põhjusel minna; märkimisväärne arv delegaate ei pääsenud valdadest üldse liikuma 9. novembril alanud raudteelaste streigi tõttu.

11. detsembri hommikul kogunes rühm maasaadikuid pahaaimamatult toleleagse „Estonia” maja juurde Väike-Tartu maantee nr. 25, kus kell kümme pidi kongress avatama. Kas ei pandud tähele ähvardavaid kuulutusi tänavanurkadel või ei teatud hinnata sõjaseaduse karmust? Tartu kongress peeti ju sõjaseadusest hoolimata.⁶⁹ Saadikuid ootas ees ebameeldiv üllatus. „Estonia” saali nad ei pääsenud, kuna koosolekud oli Tallinnas ja Harjumaal kindralkuberneri erakorralised volitused saanud garnisoniülem kindralleitnant Pavel Voronov ära keelanud. Kedagi võimalikest korraldajatest (kas Teataja ringkonnast ja/või sotsiaaldemokraatidest), kes olid saadikutele tuntud, saabujatel vastas ei olnud ega jagatud ka selgitusi. „Kongressi büroo oli nagu tina tuhka kadunud”, kinnitas hiljem Mihkel Martna, kes ise kohal ei olnud.⁷⁰ Levisid kuuldused, et organisatorid, s. o. korraldava büroo liikmed olid kas arreteeritud (seda väidab näiteks Marta Lepp),⁷¹ põgenenud või läinud põranda alla.⁷²

Friedebert Tuglase mälestuste järgi kogunesid „Estoniasse” ainult maamehed, arvult umbes 30, kõige rohkem 40,⁷³ seega siis Tallinna tulnud maasaadikute vähemus. Tollane Vaivara kooliõpetaja sotsiaaldemokraat Elise Kevend-Luik mäletas, et „Estoniasse” tulnud oli 200–300 inimest, peaaegu saalitäis „maamehi ja linlasi”.⁷⁴ Pigem võib õigus olla detai-

⁶⁵ Tallinnast. – Teataja 08.12.1905.

⁶⁶ M. Jürisson. [M. Martna] Punased aastad Eestis 1905–1906. Eesti revolutsioonilise liikumise ajaloolikud ja majanduslikud põhjused. Tulevik, Peterburi, 1907, lk. 173; A. Lex. [A. Veiler] Kümme aastat tagasi. Ajaloolised märkused 1905. aastast, VI. – Päevaleht 05.12.1915.

⁶⁷ 10. detsembri hommikul oli Tallinnas tänavanurkadele kleebitud Eestimaa kuberneri kohusetäitja Giersi teadaanne sõjaseaduse väljakuulutamisest Tallinnas ja Harju maakonnas ning selles piirkonnas kindralkuberneri volitused saanud 23. jalaväediviisi ülema kindralleitnant P. N. Voronovi sundmäärus, mis keelas igasugused koosolekud ja kogunemised. Kuna 10. detsember oli laupäev, siis said need uudised ilmuda päevalehtedes alles esmaspäeval, harvemini ilmuvates lehtedes veelgi hiljem. Vt. nt. Sõjaseadus. – Valgus 13.12.1905.

⁶⁸ V. Juhandi. 1905. aasta revolutsioon Põhja-Eestis, V, lk. 61–62.

⁶⁹ Liivimaa kubermangus oli sõjaseadus välja kuulutatud 22. novembril 1905.

⁷⁰ M. Jürisson. [M. Martna] Punased aastad Eestis, lk. 182.

⁷¹ M. Lepp. 1905. aasta romantika, järellained, lõppvaatus. (Eesti mälu, 18.) Eesti Päevaleht, Akadeemia, Tallinn, 2010, lk. 67.

⁷² E. Kevendi (Luik'i) mälestised revolutsioonilisest liikumisest 1905. a. Tallinnas ja 1906. a. Tartus. EAA, f. 3654, n. 1, s. 8, l. 54.

⁷³ F. Tuglas 1905. aasta Seltsile „Volta” koosoleku asjus 15.01.1935. EAA, f. 3654, n. 1, s. 8, l. 102.

⁷⁴ E. Kevendi (Luik'i) mälestised revolutsioonilisest liikumisest, l. 48, 54, 55. Kevend peab koosoleku kokkukutsujateks ja korraldajateks Teemanti ja Pätsi. (Samas, l. 54.) Elise Kevendi ja „Estonias” toimunu kohta vt. lähemalt: K. Jaanson. Mis juhtus 1905. a., lk. 36–40.

lidest lugu pidaval Tuglasel, kuna suurem osa saadikuid sai olukorra muutumise ja Volta koosoleku kohta teavet juba peatuspaikades ja „Estoniasse” üldse ei tulnud.

11. detsembri hommikuks Tallinna jõudnud delegaadid jagunesid kaheks. Ühed, nähes või kuuldes, et välja kuulutatud kohas ja ajal kongressi ei toimu, ning adudes, et linna jäämine võib olla nende julgeolekule ohtlik, hakkasid mõne aja pärast pettunult koju tagasi minema. Raudteelaste streigi tõttu oli see keeruline ja aeganõudev. Teised juhiti Volta vabrikusse koosolekut pidama.⁷⁵ Kõigi delegaatideni õhtuse koosoleku teade koos parooliga⁷⁶ siiski ei jõudnud. Maasaadikutele oli Voltasse minek kehva olukorda arvestades siiski võimalus, sest nii ei pidanud nad tühjade kätega ja teadmatuses koju minema. Enne koosolekut võisid nad arvata, et Voltas peetaksegi valdade kongress maainimesi erutava päevakorraga, nagu seda lubas ajutise komitee avaldus 26. novembrist.

Kui „Estoniasse” jõudis teade, et politsei ja kasakad on lähenemas, siis mindi lõplikult laiali. On tõenäone, et koosoleku korraldamine langes nüüd täielikult arreteerimisest pääsenud VSDTP Tallinna komitee ja Tallinna tööliste (töölisvanemate) nõukogu (neil kahel organisatsioonil oli rohkesti koostöökogemusi) liikmete ja aktivistide õlgadele, kes suunasid maasaadikud teavitajate ja teejuhtide abiga Voltasse sotsiaaldemokraatide korraldatud koosolekule, nagu seda kirjeldab Jaan Anvelt ühes hiljem Nõukogude-Venes kirjapandud käsikirjas.⁷⁷ Elise Kevend oli üks neid teejuhte, kellele Aleksander Kesküla tegi ülesandeks maasaadikud „Estoniasse” Voltasse juhatada. Niisuguseid teejuhte oli teisigi. Tuletan siiski meelde, et tollase VSDTP Tallinna komitee keskne tegelane Aleksander Kesküla oli (koos Hans Vürstiga)

kongressi ettevalmistamisega seotud juba varem, kui pidada silmas 37 saadiku avaldust 26. novembrist 1905. Seega ei saanud maasaadikutega tegelemine 11. detsembril tulla sotsiaaldemokraatidele üllatusena, uudis oli see, et kogu vastutus tuli neil võtta enda peale ja tegutseda ei saanud enam avalikult nagu Tartu kongressil. Ent rõhutatud konspiratsioon, mida mõned seltsimehed pidasid veidraks liialduseks või edevuseks, oli alati olnud Kesküla tugev külg.

VSDTP Tallinna komitee koosolek

Mitmed autorid räägivad kongressi „ülevõtmise” plaanidest VSDTP Tallinna komitee poolt, kuid veenvaid tõendeid selle kohta pole. Üksikute tegelaste mõtteid selle kohta võib mälestustest siiski leida.⁷⁸ Küsimusele võiks mõnevõrra valgust heita komitee koosolek, mis toimus vahetult enne „Estonias” kavandatud kongressi algust.

Mida mäletasid komitee liikmed? Karl Tärna kõneleb oma mälestustes Tallinna komitee ja töölisvanemate koosolekust, mis toimus 10. detsembri õhtul ja öösel Marta Lepa ema üüritud avaras viietoalises korteris Vaksali pst. 8 (korter oli politseile teada) ja kestis kella kolmeni öösel. Koosoleku lõppedes ühed lahkusid sõjaseadusele ja liikluskeelule vaatamata, teised jäid korterisse ööbima. Kell viis hommikul (Lepa järgi keskööl, Rei järgi umbes kella kahe-kolme ajal) 11. detsembril tungis sisse politsei koos sõduritega ning arreteeriti kõik kohal viibinud 14 inimest. Koosoleku päevakorrast ja otsustest ei räägi Tärna midagi.⁷⁹

Arreteerimisest pääsenud August Rei mäletas, et õhtusel koosolekul, mis kestis umbes kella üheni, olid ainult linnakomitee liikmed, töölisvanemaid seal ei olnud.

⁷⁵ M. Aitsam. Päärdu Pipra peremees. Kiri Stockholmist. Põgenemisel. – Virulane 19.05.1907.

⁷⁶ Paroolidena on mälestustes märgitud sõnu „edu”, „elu”, „Paide”, „seltsimees”.

⁷⁷ J. Anvelt. Eestimaa Kommunistlik Partei, lk. 229.

⁷⁸ J. Pikkov 1905. aasta Seltsile Tartus 10.12.1934. EAA, f. 3654, n. 1, s. 8, l. 108.

⁷⁹ K. Tärna. Põrandaalune trükikoda. – 1905. aasta revolutsiooni päevilt. Mälestiste kogu. Rahva Sõna, Tallinn, 1931, lk. 38–39; K. Tärna. Tartus 1905. a. Tallinnas reaktsiooni ajastul. – Punased aastad. Mälestisi ja dokumente 1905. aasta liikumisest Eestis, I. Toim. H. Kruus. (1905. aasta Seltsi toimetised II:1.) Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus, Tartu, 1932, lk. 72.

122946

ОСОБЫЙ ОТДЕЛЪ

Телеграфъ

ВХОД. № 11081

Телеграмма.

44

ПВР УПРАВЛЯЮЩЕМУ МИНИСТЕРСТВУ
ВНУТРЕННИХЪ ДѢЛЪ

Въ _____

РЕВЕЛЯ 1081, 46, 13, 7, 30

№ _____

Принятъ _____

13.10.1905

№ 31/247

Принятъ _____

Указанные фамилии:

Два ноб.

Делать (в. Рубин) арестовать 22 участника

ОИТЕЛИ КРЕСТЬЯНСКАГО СЪЕЗДА (НЕ СМОТЯ НА ЗАПРЕЩЕНИЕ

Губернатора и (Мое) обязательное постановление (воспрепятствует всякая

собрания собрались повеле заводоа вольта, прибывшими чинами полиции

арестованы 22 участника крестьян естлянской и лифлянской губернии

2550.35

905

ОБЩАЯ ПЕРЕПИСКА И ДОКУМЕНТЫ АРЕСТОВАННЫЕ ЗАКЛЮЧЕНЫ ПОД ПЕЧАТЪ

ГЕНЕРАЛ ЛЕЙТЕНАНТ ВОРОНОВ

Н. Рубин

Tallinna ja Harjumaa kindralkubneri kindralleitnant Pavel Voronovi telegramm siseministrile 13. detsembrist Volta keldris toimunud koosolekust ja 22 osavõtja arreteerimisest. GARF, 102,00, n. 1905, s. 2550, osa 37, l. 44.

„Kõigil oli selge, et tagasikiskumise ajajärk ees seisab, ja küsimus seisis selles, mis sel puhul ette võtta ja kuidas talitada.” Mainides „elavaid vaidlusi”, ta päevakorrast rohkem ei räägi, samuti sellest, kas midagi üldse otsustati.⁸⁰ Mitmed teised asjaosalised (Marta Lepp, Alma Ostra) ei mäletanud hiljem üldse midagi sisulist sellest koosolekust; neile oli mällu sööbinud vaid arreteerimine ja sellele järgnenud Siberisse asumisele saatmine.⁸¹ Nii

Reil kui ka Lepal pole koosoleku ja vahistamise kuupäevad õiged. Võib arvata, et kui nimetatud koosolekul oleks langetatud mingeid otsuseid maale mineku ja mõisnike vastu suunatud aktsioonide kohta, siis ehk oleks need otsused oma erakordse tähtsuse tõttu asjaosalistele ka meelde tulnud.

Rei sõnul võeti komitee vangi peaaegu täies koosseisus, ainult tema, „L-t ja veel paar seltsimeest”, kes kohal ei olnud, pääsesid.⁸²

⁸⁰ A. Rei. Üks dramaatiline episood 1905. aastast. – 1905 a. revolutsiooni päevilt, lk. 50; A. Rei. Mälestusi tormiselt teelt, lk. 66;

⁸¹ A. Ostra-Oinas. Jooni revolutsioonilisest tegevusest. – Punased aastad, lk. 64; A. Ostra-Oinas. Antje trüki-koja eksproprieerimine. – 1905. a. revolutsiooni päevilt, lk. 120; M. Lepp. 1905. aasta romantika, järellained, lõppvaatus, lk. 66;

⁸² A. Rei. Üks dramaatiline episood, lk. 50.

Eestimaa Kubermangu Sandarmivalitsuse ülema ajutise kohustäitja alampolkovnik Tihhonovitši ettekandes Politseidepartemangu direktorile 14. aprillist 1906 on VSDTP Tallinna komitee liikmetena (töenäoliselt 1905. aasta detsembrikuu seisuga) nimetatud järgmisi: Tartu ülikooli üliõpilane Aleksander Kesküla, Peterburi ülikooli üliõpilane August Rei, Tallinna gümnaasiumis 6. klassi lõpetanud Otto Sternbeck, Doniäärse Rostovi linnakodanik (*meščanin*) Mihhail Polevoi, Neveli linnakodanik Samuel Sominski, Tartu ülikooli üliõpilane David Liozner, talupoeg Eduard Ott, Pihkva linnakodanik Hugo Pettai, talupoeg Karl Tärna, talupoeg Aleksander Tooner, talupoeg Jaan Kreek, koduõpetajanna Marta Lepp, talupoja tütar Jurjevi naisgümnaasist Amalie Unt, talupoja tütar Jurjevi naisgümnaasist Alma Ostra ja Juljus Kokk. Sandarmiülema sõnul arreteeriti 10/11. detsembri öösel 13 komitee liiget, pääsesid ainult Rei, Kesküla ja Kokk.⁸³ See oli suurem massiline sissekukkumine Tallinna parteiorganisatsioonis pärast suviseid (9. juulil) arreteerimisi, millega komitee ei lakanud veel olemast, vaid täiendas peagi oma ridu vabrikukomiteede reservidest.

Eduard Otti tellimustöö

Eduard Ott, hilisem enamlane ja nõukogude tegelane meenutas 10. detsembri koosolekut sootuks teisiti. Nõukogude Liidus andis ta 1930. aastatel EKP ajaloo komisjonile üle oma mälestused, kus maalis üksikasjalise pildi komitee laiendatud koosolekust, millest võtnud osa 30 inimest; seega oli vabrikukomiteede esindajaid rohkem kui linnakomitee liikmeid. Peaküsimus oli „sõjariistus

väljaastumine”, et toetada Moskvast alanud ülestõusu. Ott ise, enamlane Sominski ja töölised olnud relvastatud ülestõusu ja maalemineku poolt, et sellega sõjavägi linnast välja meelitada, mille järel saaks sealgi relvad haarata. Menševikud, nagu Liosner, Ostra, Unt ja Pikkov, olnud vastu; Rei ja Maasik vaikisid. Ott resümeeis: „Töölise häälteenamusega võetigi otsus vastu: sõjariistus salgad maale parunitega ja politseiga võitlema saata, kusjuures parunite mõisate asjatust rüüstamisest tuleb hoiduda, neid hävitada ja põletada ainult sel juhtumil, kui parunid ja sõjaväeosad neid endile vastupanekul kaitseks tarvitavad: sest mõisate peale tuleb kui edaspidise rahva varanduse peale vaadata. Esimeses järjekorras tuleb vaenlaselt sõjariistad ära võtta ja nendega uusi võitlussalku varustada... Siinsamas tehti üksikutele seltsimeestele ülesandeks seda otsust kohe teostama hakata...”⁸⁴

Eduard Otti meenutuskatkeid tsiteerib Pöögelmann pikalt oma töös „Enamlus ja vähemlus Eestis 1905. a.” (1933), mis oli kirjutatud vastukaaluks veidi varem ilmunud Voldemar Võõlmanni venekeelsele raamatule „1905. a. Eestis” (1932).⁸⁵

Niisugust koosoleku versiooni nagu Ottil oli Pöögelmanni 1930. aastatel vaja EKP sisevõitluses „rahvusdemokraatide” ja „fontannikutega” (Jakob Palvadre,⁸⁶ V. Võõlmann jt.) EKP ajaloo tõlgendamise üle, tõestamaks enamlaste juhtivat osa VSDTP Tallinna organisatsioonis ja komitees, kes juhtisid võitlust „tsaarivalitsuse kukutamiseks ja proletariaadi ning talurahva revolutsioonilise valitsuse maksmapanemiseks”.⁸⁷

Pöögelmanni uurija Ellen Plotnik pidas ühes käsikirjalises materjalis (1980) Otti mälestusi, mis on kahtlaselt täpsed ja üksikasjalised, ebausaldusväärseteks, pigem tel-

⁸³ Eestimaa kubermangu Sandarmivalitsuse ülema ajutise kohustäitja alampolkovnik P. A. Tihhonovitši ettekanne Politseidepartemangu direktorile 14.04.1906. GARF, f. 102, OO, n. 1905, s. 1800, osa 57, l. 19–33p, siin l. 29–31.

⁸⁴ Tsit. H. Pöögelmann. Enamlus ja vähemlus Eestis, lk. 65.

⁸⁵ V. Vel'man. 1905 god v Ėstonii. Na puti k diktature proletariata. Staryj bolševik, Moskva, 1932.

⁸⁶ Ja. K. Pal'vadre. Revoljucija 1905–7 g.g. v Ėstonii. Leningradskaja pravda, Leningrad, 1927.

⁸⁷ H. Pöögelmann. Enamlus ja vähemlus Eestis, lk. 65. EKP sisevõitlusest ajaloorindel vt. lähemalt O. Kuuli. Fontanka ja Moika vahel. Eesti kommunistide sisetülidest aastail 1919–1938. Tallinn, 2010, lk. 53–57.

limustööks, mis tagantjärele kunstlikult teravdas ja projitseeris hilisema probleemi – enamlaste ja vähemlaste vahekorra küsimuse – 1905. aastasse.⁸⁸ On iseloomulik, et Ott ei kirjutanud menševikest midagi oma töödes, mis olid avaldatud varem, 1920. aastatel.⁸⁹ Ka Pöögelmann ise oli kuni 1933. aastani eesti menševike materdamisel üsna tagasihoidlik.⁹⁰ Stalinliku terrori süvenedes mineviku „õige mäletamine” aktualiseerus. Igasugune partei (enamlikust) „peajoonest” kõrvalekaldu mine, ka minevikus, sai intriigide ja oponentide ohjeldamatu mustamise vahendiks, mis oli muidugi kingitus NKVD-le.⁹¹ Nagu eespool osutatud, tundub vähe tõenäoline, et niisugune Otti poolt kirjeldatud sotsiaaldemokraatia kahe taktika terav vastandumine relvastatud ülestõusu küsimuses kustus jäljetult kõigi teiste koosolekust osavõtjate mälust.

Rudolf Vakmani üllitise (1926) järgi toimus esimene terav kokkupõrge enamlaste ja vähemlaste vahel hoopis tunduvalt varem, nn. vabadusepäevade alguses Tallinna komitee istungil 21. oktoobril. Kesküla kaitsnud „sõjariistus väljaastumist”, Pikkov ja Rei olnud selle vastu.⁹²

Volta koosolekust osavõtjad

Volta koosoleku nime all tuntud salakoosolek oli kaugel selle korraldajate esialgsest mõttest viia läbi maasaadikute kongress, mis jäi ära sõjaseisukorra tõttu. Tegelikult toimus illegaalne koosolek, kus maasaadikute kõrval osalesid töölisel (töölisvanemad) ja parteitegelased – valdavalt tsentralistliku voolu pooldajad, kes olid kogu ürituse lõppfaasi korraldajad ja juhtisid koosolekut. Valdade kongressiks või koosolekuks pole seda üri-

tust mingit alust nimetada, isegi mitte siis, kui maasaadikud oleksid seal olnud ülekaalus. Mandaate ei kontrollitud (sellel ei olnud enam ka mõtet) ja saadikud olid läbisegi Tallinna vabrikutööliste esindajatega, kelle kohta me peaaegu midagi ei tea (keda nad konkreetselt esindasid?).

Kongressi ülevõtmisest pole mõtet rääkida, sest polnud kellegi käest midagi üle võtta, kongressi mõtte algatajad ja esimese faasi korraldajad olid oma elu päästmiseks põgenenud. Kui „ülevõtmine” üldse toimus, siis juba 26. novembril, kui mängu tulid Kesküla ja Vürst. Arreteerimisest pääsenud sotsiaaldemokraadid lihtsalt täitsid vaakumi, mis oli tekkinud eriolukorras, kui oli vaja kiiresti reageerida võimude järsule pealetungile. Nad said aru, et ainult maasaadikute koosolekut üksipuha millises vormis toimuda ei saa, ning pakkusid selle aseainena välja koosoleku koos Tallinna vabrikutööliste esindajatega, et arutada sõjaseisukorra väljakuulutamise tekkinud olukorda. Niisugune foorum eeldas parteitegelaste ja töölisvanemate kokkulepet, mida polnud raske saavutada, sest tööliste koosolekuid peeti Voltas sageli (11. detsembri hommikul toimus töölisvanemate koosolek ja selle järel hommikupoolne koosolek, millest tõenäoliselt võttis osa ka maasaadikuid) ja töölisvanemad olid VSDTP Tallinna komiteega seotud. Maasaadikud ei teadnud täpselt, mis neid Voltas ees ootab. Nad võisid arvata, et seal toimubki nende kongress.

Raske on leida Volta koosoleku kõrval teist Eesti uusima ajaloo sündmust, mille kohta osavõtjate arvukad mälestused sedavõrd järsult lahku lähevad. Kõigepealt koosolekust osavõtjate arv. Äärmused on siin Hans Vürsti esitatud 40–50 osalist ja Gustav Vilbaste 500–600.⁹³ Kevend meenutas, et kõik

⁸⁸ E. Plotnik. Bolševism ja menševism Eestis esimese Vene revolutsiooni perioodil. I. Teesid. [1980], lk. 2. [käsikirja koopia siinkirjutaja valduses.]

⁸⁹ E. Ott. Noorsoo liikumisest Tartus 1902.–1905. a. – 1905. aasta Eestis. Kirjeldused, mälestused, dokumendid. (EKP Keskkomitee Ajalookomisjoni toimetised, 1.) Komintern, Leningrad, 1926, lk. 123–131.

⁹⁰ Vt. nt. H. Pöögelmann. Haripunktil, lk. 62–79.

⁹¹ Vt. O. Kuuli. Fontanka ja Moika vahel. Eesti kommunistide sisetülidest aastail 1919–1938.

⁹² K. Jaanson. Algas ehk see nõndanimetatud Esimene vene revolutsioon, lk. 57.

⁹³ V. Juhandi. 1905. aasta revolutsioon Põhja-Eestis, V:1, lk. 28; K. Jaanson. Mis juhtus 1905. a., lk. 43.

ei mahtunud ära ja seetõttu peeti väljas teist koosolekut. Märjamaa saadik Johannes Lindemann mäletas, et natuke üle 200 inimese mahutav „kelder oli rahvast täis”, peamiselt töölised oma juhtidega.⁹⁴ Tuglas soovust kinnitas, et ruumi oli keldris küllalt. Tuglase kirjas 1905. aasta seltsile (1935) on juttu 150–200 osavõtjast, pooleks linnatöölised ja maasaadikud.⁹⁵ 1940. aastal ilmunud „Noorusemälestustes” (redigeeritud kordustrükkid 1960, 1990) räägib Tuglas poolteisest sajast inimesest, enamasti maasaadikud, siis töölised ja üksikud tuntud tegelased, kes ei kuulunud kumbagi rühma; nende seas kümme naist.⁹⁶ Anija kooliõpetaja Leopold Steinil on osavõtjaid „saja ümber”, neist pooled maalt,⁹⁷ Raikküla talunikul Jaan Kuusemetsal 150. Patika kooliõpetaja Karl Grünthal märkas ka 5–6 üliõpilast.⁹⁸ Elise Kevend soovust haritlasi koosolekul ei näinud. Lausmanni vabriku tööline Johannes Luken arvas, et juba hommikupoole võis Voltasse tulnud maamehi olla 50–70.⁹⁹ Vahastu valla maatameeste delegaadile Rudolf Palmile jäi mulje, et tegemist oli ikka maasaadikute koosolekuga, kus osales „ka linnatöölisi”.¹⁰⁰ Pöögelmanni järgi töölised jätkasid Voltas koosolekute pidamist, kus kihutustööd tehti maale minekuks mõisnike vastu võitlema, viimane koosolek oli 11. detsembril, millest „ka suur hulk maasaadikuid osa võttis”.¹⁰¹ Tööline Luken mäletas, et õhtusest koosolekust, mis oli kinnine, võtsid

tööliste poole pealt „nähtavasti osa” töölisevanemad ja nende abid.¹⁰² Liialdustesse kalduvate politseiallikate järgi oli osalisi umbes 200.¹⁰³

Nüüd järeldused autoritelt, kes ise kohal ei olnud, kuid hiljem asja kohalolnutelt uurisid: Mihkel Aitsam juunior – osavõtjaid oli u. 150, kusjuures linnatöölisi ja -tegulasi oli maameestest mitu korda rohkem;¹⁰⁴ Johan Jans – Tallinnasse tuli u. paarsada saadikut, kuid Volta koosolekust võttis osa u. poolteistsada, seal enamus maasaadikud, kuid ka töölisi ja tegulasi, kes kumbagi rühma ei kuulunud;¹⁰⁵ Marta Lepp – töölised pidasid koosolekut ja maasaadikud tulid juurde;¹⁰⁶ umbes sama mõte esineb Mihkel Martnal – saadikud, kuuldes, et töölised peavad Voltas koosolekut, „otsustasivad sinna minna”;¹⁰⁷ August Rei – „tööliste koosolek, kuhu olid palutud ka rahva poolt valitud valdade esindajad”.¹⁰⁸ Kohila valla saadikule vallasekretär Johannes Reinthalile (Reintalu), kes Tallinna ei sõitnud (Kohila vald jäi seal esinduseta), oli jäänud mulje, et see oli „linnameeste kongress, mis kuidagi üle võetud”.¹⁰⁹ Voldemar Juhandi oma käsikirjas (1939) selgitas välja õhtupoolsest koosolekust osa võtnud 40 maasaadiku nimed (neist 19 on politsei poolt koostatud arreteeritute nimekirjas) ja oletas, et neid võis Voltas olla 60–70 inimese ümber, mis oli umbes pool kõigist Tallinna tulnud valdade saadikuist ja võib-olla umbes samapalju, kui oli koosolekul töölisi.¹¹⁰ Töölisi

⁹⁴ J. Lindemann 1905. aasta Seltsile, l. 46.

⁹⁵ F. Tuglas 1905. aasta Seltsile „Volta” koosoleku asjus, l. 104.

⁹⁶ F. Tuglas. Mälestused. (Teosed, 8.) Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1960, lk. 202; F. Tuglas. Noorusemälestusi. (Kogutud teosed, 6.) Eesti Raamat, Tallinn, 1990, lk. 126.

⁹⁷ L. Stein. Mälestusi Volta koosolekust 27.11.1934. EAA, f. 3654, n. 1, s. 8, l. 107.

⁹⁸ K. Grünthal. – Rahvamälestisi 1905. aastast Eestis. Kogunud „1905. aasta Seltsi” ülesandel Vold. Juhanson 1934. a. suvel. Kahes köites, I. Tartu, 1934. [Käsikiri] EKM EKLA, f. 172, m. 5:1, l. 252–253.

⁹⁹ J. Luken. – Mälestisi 1905. aastast. Jutustuse järgi üles kirjutatud 1935. a. sügisel Vold. Juhandi, l. 27.

¹⁰⁰ K. Jaanson. Mis juhtus 1905. a., lk. 49.

¹⁰¹ H. Pöögelmann. Klassivõitluse ajalugu (Katkendid). – Idem. Valitud teosed, IV, lk. 163.

¹⁰² J. Luken. – Mälestisi 1905. aastast. Jutustuse järgi üles kirjutatud 1935. a. sügisel Vold. Juhandi, l. 29.

¹⁰³ Maasaadikute kongressil 11. detsembril 1905 arreteeritute nimekirj. ERAF, f. 27, n. 1, s. 191, l. 4.

¹⁰⁴ M. Aitsam. 1905. aasta revolutsioon ja selle ohvrid Eestis, lk. 94.

¹⁰⁵ J. Jans. Mälestusi ja vaatlusi, I, lk. 131.

¹⁰⁶ M. Lepp. 1905. aasta romantika, järellained, lõppvaatus, lk. 67.

¹⁰⁷ M. Jürisson. [M. Martna] Punased aastad Eestis, lk. 182.

¹⁰⁸ A. Rei. Mälestusi tormiselt teelt, lk. 64.

¹⁰⁹ J. Reintalu (Reinthal). – Mälestisi 1905. aastast. Jutustuse järgi üles kirjutatud 1935. a. sügisel Vold. Juhandi, l. 19.

¹¹⁰ V. Juhandi. 1905. aasta revolutsioon Põhja-Eestis, V:1, l. 29–30.

on nimeliselt teada vaid kümne ringis.¹¹¹ Nagu eelöeldust näha, pole võimalik saada kuigi täpset pilti koosolekust osavõtjate kohta.

Kuna enamik autoreid pakub osavõtjateks 100–200 inimest, siis on ka uurimiskirjanduses läbi aegade võetud mingi keskmine ja väga umbkaudne arv – u. 150¹¹² või ka üle saja¹¹³ – või on osavõtjate arvu esitamist üldse välditud.¹¹⁴

Juhatus ja päevakord

Enamik otseseid allikaid lubab kinnitada, et Volta koosoleku avas ja juhatajaks valiti VSDTP Tallinna komitee juhttegelane Aleksander Kesküla. Kahest valitud protokollist üks oli Tuglas, kes protokollki kirjutamiseni ei jõudnudki (protokollis teine, keda Tuglas ei mäleta). Tuglas kirjutab oma mälestustes, et tal polnud Põhja-Eesti omavalitsuste kongressile asja, mis tähendab, et ta läks sinna

omal käel ja ilma mandaadita, kuid valiti kohe juhatusse. Tartu kongressist oli ta osa võtnud „oma erakonna saadikuna”. Arreteeritute nimekirjas figureerib Friedebert Mikkelson Ahja valla talupojana.¹¹⁵

Tuglase mäletamise järgi valiti juhatajaks Pöögelmann („kuid ma võin eksida”).¹¹⁶ Parteisõdur, agitaator ja lööksalga juht Karl Kiiman, kes tol õhtul oli väljas valvepostil, väitis, et koosoleku juhatajaks oli Peterburi sidemetega Volta lukksepp Nikolai Janson.¹¹⁷ Koosolekul osalejatena või sellega seoses on erinevates allikates märgitud veel sotsiaaldemokraatlikke tegelasi, nagu Jaan Ikmelt, Jaan Anvelt, Voldemar Vöölmann, Otto Münther.¹¹⁸ Niisuguste teadete tõeväärtust pole võimalik kontrollida, kuid võib arvata, et kaasatud oli VSDTP Tallinna komitee aktiiv; Rudolf Vakmani sõnul olid Voltas koos „kõik vabad parteitegelased”.¹¹⁹ Kuid selles pole kahtlust, et juhtivat osa etendasid seal Kesküla ja Pöögelmann, kes mõlemad olid

¹¹¹ Pole teada, kui palju töölisanemaid Volta koosolekust osa võttis ja kui palju Tallinnas üldse töölisanemaid oli. Väga napid on teated Tallinna töölisanemate nõukogu koosseisu kohta. On teada, et töölisanemate valimised Tallinna suuretevõtetes toimusid veebruaris–märtsis 1905. (M. Pihlamägi. Estonian industrial worker's demands in the 1905 revolution. – *Acta Historica Tallinnensia* 12, 2008, lk. 12.). 1906. aasta jaanuari alguseks olid võimud arreteerinud 19 töölisanemat, kavas oli veel 44 töölisanema vahistamine. (Eestimaa kuberner N. G. v. Bunting siseministrile 02.01.1906. ERAF, f. 27, n. 1, s. 198, l. 16.) 14. detsembril 1905 poliitilistel põhjustel arreteeritud töölisanemate nimekirja (kuulusid administratiivkorras väljasaatmisele) vt. ERAF, f. 27, n. 1, s. 191, l. 1.

¹¹² V. Juhandi. 1905. aasta revolutsioon Põhja-Eestis, V:1, l. 28; M. Aitsam. 1905. aasta revolutsioon, lk. 94.

¹¹³ Eesti NSV ajalugu kolmes köites, II. XIX sajandi 50-ndaist aastatest kuni 1917. aasta märtsini. Peatoim. J. Saat, tegevtoim. A. Vassar. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1963, lk. 405 [peatüki autor on Hilda Moosberg.]; E. Plotnik. Hans Pöögelmann, I, lk. 95; T. Karjahärm, R. Pullat. Eesti revolutsioonitules 1905–1907. Eesti Raamat, Tallinn, lk. 132.

¹¹⁴ A. Andresen, E. Jansen, T. Karjahärm, M. Laar, M. Laur, L. Leppik, A. Must, T. Rosenberg, T. Tannberg, S. Vahtre. Eesti ajalugu, V. Pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani. Tegevtoim. T. Karjahärm ja T. Rosenberg. Peatoim. S. Vahtre. Õpetatud Eesti Selts, Tartu, 2010, lk. 359.

¹¹⁵ Maasaadikute kongressil 11. detsembril 1905 arreteeritute nimekirja. ERAF, f. 27, n. 1, s. 191, l. 3.

¹¹⁶ F. Tuglas 1905. aasta Seltsile „Volta” koosoleku asjus, l. 104. Tuglase trükitud mälestustes on koosoleku juhatajaks kindlalt Pöögelmann (F. Tuglas. Mälestused, lk. 202; F. Tuglas. Noorusmälestusi, lk. 126). Ühes kirjas 1905. aasta Seltsile lükkab Tuglas ümber Elise Kevendi väite selle kohta, et Pöögelmanni koosolekul polnud ja Tallinna komitee liige Amalie Unt (eelmisel öösel arreteeritud) oli. (F. Tuglas 1905. aasta Seltsile „Volta” koosoleku asjus, l. 106.)

¹¹⁷ K. Kiimann (1905. a. Tallinnas). – Mälestisi 1905. aastast. Jutustuse järgi üles kirjutatud 1935. a. sügisel Vold. Juhandi, l. 32. Kiiman on üks vähesteid revolutsioonitegelasi (1905. aastal oli ta sotsiaaldemokraat, hiljem esseer), kes üksikasjalisemalt kirjeldas tööliste maaleminekut. Just tema mälestused on saanud hilisemate rekonstruktsioonide aluseks.

¹¹⁸ L. Stein. Mälestusi Volta koosolekust, l. 107–107p; K. Känd V. Juhansonile 23.10.1934. EAA, f. 3654, n. 1, s. 9, l. 17; K. Grünthal. – Rahvamälestisi 1905. aastast Eestis. Kogunud „1905. aasta Seltsi” ülesandel Vold. Juhanson 1934. a. suvel. Kahes köites, I, l. 253.

¹¹⁹ R. Vakman. Venemaa sotsiaaldemokraatlike töölistepartei tegevus Tallinnas 1905. aastal. – 1905. aasta Eestis. Kirjeldused, mälestused, dokumendid. (EKP. KK. Ajalookomisjoni Toimetused, 1.) Külvaja, Leningrad, 1926, lk. 117; K. Jaanson. Mis juhtus 1905. a., lk. 41.

varem valitud aulakoosolekul viieliikmelise avaliku büroo koosseisu.¹²⁰

Arvestades koosolekust osavõtjate kahe suure rühma huvisid, oli igati loomulik, et päevakorras olid nii linna- kui maainimesi erutavad küsimused. Kuid 26. novembril ajutise komitee või büroo kavandatud ulatusliku päevakorrani üldse ei jõutudki ja seda juhatust ei taotlenudki, sest sõjaseisukord oli kõik plaanid segi löönud. Üldpoliitilisi küsimusi ei tõstatatud, nende arutamiseks polnud aega. Arutati praktilisi asju – esiteks, mida teha linnas (üldstreik, pimendamine gaasivabriku tegevuse lõpetamisega, sidekanalite katkestamine) – ja seejärel mindi teise küsimuse juurde – mida teha maal? Ka seda teist päevakorrapunkti vaadeldi esmajoones VSDTP ja linnatööliste võitlustaktika seisukohast. Kui eeldada, et linlased tahtsid revolutsioonilise võitluse raskuspunkti maale viia, siis oli teine küsimus vast olulisemgi. See pidi andma juhtnöörid nii linnatöölistele kui ka maasaadikutele.

Mida räägiti?

Ühtki sõnavõtjat peale Kesküla ja Pöögelmanni pole osavõtjate mälestustes ega uurijate hilisemates kirjeldustes nimeliselt märgitud. On vihjatud, ja on ka loogiline (arvestades arutelu linnakesksust – mida linlased teevad linnas ja maal?), et vähesed sõnavõtjad olid enamasti sotsiaaldemokraadid ja töölisjuhid, keda maasaadikud ei tundnud, kuid ka töölised ei teadnud hiljem enda keskelt kedagi nimetada.

Mälestuste järgi oli koosolekul vallandu-

nud vaidlustes peateemadeks suhtumine mõisnikesse ja vägivalda kasutamise piirid. Seda on detailides, allikate, mälestuste ja uurimuste kogu vastuolulisuses ja vasturääkivuses kirjeldanud värvikalt Kaido Jaanson,¹²¹ mõnevõrra üldistatumalt Voldemar Juhandi.¹²² Ägedamad äärmuslased olnud kättemaksu ja mõisate hävitamise (põletamise) poolt („vägivald vägivalda vastu”), „teadlikumad koosolijad” (Tuglas) aga varanduse hävitamise vastu (majanduslikult kahjulik ja poliitiliselt kasutu); viimased pooldanud mõisate ülevõtmist ja vangi võetud mõisnike Tallinnasse toomist. Kelle hääل kõvemini kõlas, kas mõodukate või terroristliku taktika pooldajate oma, see pole selge. Martna, kes ise kohal ei olnud, väitis 1907. aastal Peterburis ilmunud raamatus, „et rahustamise katsed palju poolehoidjaid ei leidnud”.¹²³

Enamik kohal olnud maasaadikuid, sh. Johannes Lepp, Hans Martinson, Rudolf Palm ja Leopold Stein, mäletasid, et koosoleku sotsiaaldemokraatlikud juhid ja aktiivsemad tegelased, esmajoones Kesküla, astusid üles põletamise mõttega. Leopold Stein rääkis K. Kännule, et Pöögelmann kutsus üles moodustama lendsalku ja mõisaid põletama.¹²⁴ Paistab nii, et maasaadikute mälestused kalduvad pidama põletamise algatajateks töölisi, tööliste mälestustes võib leida vastupidiseid arvamusi. Ka hilisemas kirjanduses domineerib Kesküla¹²⁵ ja Pöögelmanni¹²⁶ esile tõstev suund.

Mõnikord omistatakse Pöögelmannile Voltas kõlanud üleskutse „rääkida läti keeles”,¹²⁷ mis aga ilmtingimata ei tarvitse tähendada mõisaomandi hävitamist, nagu seda väitis hiljem Rei. Selle all võis mõelda igasuguseid

¹²⁰ Avaliku büroo liikmeteks valiti veel Jaan Teemant, Hans Vürst, Mihkel Martna (astus tagasi), tema asemele valiti Karl Neumann. (Rahva-asemikkude koosolek ülikooli aulas 29. nov. kell 10 e.l., VII. – Postimees 15.12.1905.) Selle büroo tegevusest pole midagi teada.

¹²¹ K. Jaanson. Mis juhtus 1905. a., lk. 43–46.

¹²² V. Juhandi. 1905. aasta revolutsioon Põhja-Eestis, V:1, l. 24–57.

¹²³ M. Jürisson. [M. Martna.] Punased aastad Eestis, lk. 183.

¹²⁴ K. Känd V. Juhansonile, l. 16–16p.

¹²⁵ [A. Kliimann.] 1905. aasta verepulm Eestis, I. Harjumaa, I anne. Kose, Hageri, Rapla ja Juuru kihelkondade sündmused. Kogunud ja toimetanud A. Kliimann. Minevik, Paide, 1932, lk. 10; M. Lepp. 1905. aasta romantika, järellained, lõppvaatus, lk. 62.

¹²⁶ A. Rei. Mälestusi tormiselt teelt, lk. 64; M. Aitsam. 1905. aasta revolutsioon ja selle ohvrid Eestis, lk. 94.

¹²⁷ Eesti NSV ajalugu kolmes köites, II, lk. 405; H. Moosberg. 1905.–1907. a. revolutsioon Eestis, lk. 105.

revolutsioonilise aktiivsuse vorme, sh. uute omavalitsuste moodustamist Läti täidesaatevate komiteede eeskujul ning muid valitsuse ja mõisnike vastu suunatud tegevusi, sh. Tartu ülemaalse kongressi aulakoosoleku otsuste täitmise vaimus.¹²⁸

Pöögelmann ise kinnitas mitmes Nõukogude Liidus ilmunud üllitises, et ei tema ega teised VSDTP Tallinna organisatsiooni esindajad pooldanud mõisate hävitamist.¹²⁹ Jaan Anvelt väitis, et maasaadikud tõstatasid koosolekul küsimuse mõisate maatasa tegemisest kättemaksuks mõisnikele karistusvägede kutsumise eest ja et juba varem olid mõned delegaadid käinud vabrikutes töölisi agiteerimas parunite mõisu „raputama”. Tallinna organisatsiooni esindajad Kesküla, Pöögelmann ja Janson aga leidnud, et mõisaid pole vaja hävitada, tuleb mõisnikud arreteerida ja sundida neid nõudma sõjaseisukorra tühistamist.¹³⁰ Ainult Kesküla tunnistanud mõni aasta hiljem Šveitsis Adolf Gasserile, et tema oli see, kes saatis 1905. aasta detsembris töölissalgad Tallinnast kõikides suundades välja baltisakslaste mõisaid põletama.¹³¹ Hans Kruus kirjutas oma teedrajas „Eesti ajaloo” (1928, II) kokkuvõtlikult, et maasaadikud-maatamehed koos Tallinna töolistega otsustasid kahel salajasel koosolekul (neist esimene oli Volta koosolek) „vastu sotsiaaldemokraatide juhtide soovi minna maale mõisaid hävitama”.¹³²

A. Rei kirjutab mitmes kohas oma mälestustes (1931, 1961), et Volta koosolekul Pöögelmann kihutas „ebaküpsed, väheteadlikke” töölisi ja kibestunud maamehi vastutustundetuult „meeletu demagoogiaga” üles mõisaid põletama, kuid tema, Rei, astus välja selle vastu ja tegi ettepaneku laiali minna. Tema ettepanek „leidis üldist heakskiitmist”, koosolek lõpetati kohe ja mindigi laiali. Alles seejärel tulnud sõjavägi.¹³³ Selle kohta, et Rei oleks koosolekul sõna võtnud, pole muudes teadaolevates allikates mingit märki. Tõenäoliselt teda Volta koosolekul polnudki, vähemalt nii väidab Tuglas.¹³⁴ Tundub, et Rei konstrueeris selle olematu episoodi Pöögelmanni halvustamiseks, tema kujutamiseks moraality, vastutustundetu ja madala intellektiga poliitikuna. „H. Pöögelmann oli alati ja jäi elu lõpuni pealiskaudseks, kerge sulega ja niisama kerge kaaluga ajakirjanikuks, kes ei mõelnud ühtki küsimust põhjalikult läbi.”¹³⁵

Rei versiooni Volta koosolekust võttis osaliselt ilma kriitikata üle Mihkel Aitsam juunior.¹³⁶

Otsust ei tehtud

Üsna dramaatilisena kujutasid koosoleku õhustikku mõned osavõtjad. Hans Martinson: meeoleolu oli „väga ärev ja sõjakas” ning aula-

¹²⁸ Vt. T. Raun. 1905. aasta revolutsioon Balti provintssides ja Soomes. – Tuna 2005, nr 1, lk. 32–43; T. U. Raun. Violence and activism in the Baltic Provinces. – Acta Historica Tallinnensia 10, 2006, lk. 48–59.

¹²⁹ H. Pöögelmann. Haripunktil, lk. 75; H. Pöögelmann. Enamlus ja vähemlus Eestis, lk. 65. Vt. ka E. Laaman. Enamlus Eestis 1917–1918. – E. Laaman, J. Ernits. Enamlus Eestis, I. Kaitsevähgede staabi VI osakonna kirjastus, Tallinn, 1930, lk. 37.

¹³⁰ J. Anvelt. Eestimaa Kommunistlik Partei, lk. 229; R. Vakman. Venemaa sotsiaaldemokraatlike tööliste partei tegevus Tallinnas 1905. aastal, lk. 116.

¹³¹ K. Jaanson. Mis juhtus 1905. a., lk. 50.

¹³² H. Kruus. Eesti ajalugu kõige uuemal ajal, II, lk. 133.

¹³³ A. Rei. Mälestusi tormiselt teelt, lk. 64–73; A. Rei. Üks dramaatiline episood, lk. 50–51. Rei sõnul kõneles koosolekul ka keegi venelane, tõenäoliselt ohtrana provokaator varjunimega „Nikolai zolotõje otõki”, kes agiteeris protestimeeleavaldust toime panema, mis võinuks sõjaseisukorra ajal esile kutsuda massilise veresauna. Rei hoiatav kõne hoidnud ära selle ohtliku provokatsiooni. (A. Rei. Mälestusi tormiselt teelt, lk. 65.)

¹³⁴ F. Tuglas 1905. aasta Seltsile „Volta” koosoleku asjus, l. 104.

¹³⁵ A. Rei. Mälestusi tormiselt teelt, lk. 73.

¹³⁶ M. Aitsam. 1905. aasta revolutsioon ja selle ohvrid Eestis, lk. 97. Herbert-Armin Lebbin kirjutab, et Rei astus siin välja bolõševistlike seisukohtade vastu, mis tõenäoliselt tähendab vastuseisu relvastatud võitlusele maal. (H.-A. Lebbin. Sotsiaaldemokratismi pankrot Eestis. EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituut, Tallinn, 1970, lk. 45–46.)

otsused leidsid suurt poolehoidu.¹³⁷ Elise Kevend-Luik: „Koosolek oli kärarikas, närviline ja polnud otsustusvõimeline.”¹³⁸; Leopold Stein: „Äärmiselt kärarikas. Jäi õudne ja närviline mulje.”¹³⁹ Tuglas eitab „segast, plaanita käratsemist” ja teravate vastuolude ilmnenemist, aga „ärritatud, vihased, meeleheitel oldi – seisukorra enese pärast. Ja see ei lasknud rahulikult rääkida.”¹⁴⁰

Kaua koosolek kestis? Gustav Vilbaste meelest lõppes see kohe pärast juhatuse valimist ja enne päevakorra rakendamist; Jaan Kuusemets soovis mäletas, et koosolek kestis tunni või koguni kaks.¹⁴¹ Juhandi püüdis eriarvamusi üldistada ja arvas koosoleku kestvuseks pool kuni üks tund: 16.00/16.30–17.00/17.30.¹⁴² Võib arvata, et nii lühikese ajaga ei jõutud kuigi palju sõna võtta.

Mis puutub koosoleku otsusesse, siis on üldaktsepteeritud seisukoht, et sõjaväesalga lähenedes otsust vastu võtta ei jõutud (Johannes Lepp, Rudolf Palm, F. Tuglas) ja selles pole kahtlust. Karl Grünthal ja Johannes Lindemann siiski väidavad vastupidist – et põletamise otsus tehti. Viimane maalis emotsionaalse kujutluspildi, kuidas saadeti nimekirjade järgi maale kaks kaheteistkümnemehelist lentsalka otse koosolekult.¹⁴³

Nõukogude historiograafias valitses tuntud tees proletariaadi ja talurahva liidust

demokraatlikus revolutsioonis. Seejuures on töölisklass juhtiv jõud, talurahvas aga juhitud; liberaalne kodanlus kuulus isoleerimisele. Talurahvaliikumine kulges niisuguse skeemi järgi stiihiliselt, väheteadlikud talupojad kaldusid relvastatud ülestõusu ajal mõisaid rüüstama, mida teadlikud töölised ei suutnud ära hoida. EKP ajaloo ülevaates (1961) kirjutavad Hilda Moosberg ja Erich Kaup, et Volta koosolekul „otsustati tööliste relvastatud salgad maale saata, kus ülestõus oli osaliselt juba puhkenud”.¹⁴⁴ Kaup räägib koguni relvastatud ülestõusu plaani väljatöötamisest Volta koosolekul.¹⁴⁵ Mõned aastad hiljem, ENSV ajaloo üldkäsitluses (1963) oli Moosberg Volta koosoleku olematust otsusest kõneldes ettevaatlikum ja esitas seda arvamuseks: „Arvati, et läti ja eesti revolutsiooniliste jõudude koostöös on tarvis viia võitlusrühmad kiiremini Lõuna-Eestisse.”¹⁴⁶

Voltas arreteeris sõjaväesalga saatel saabunud politsei 22 inimest: 19 maasaadikut (sh. viis inimest Alaverest), sotsiaaldemokraat F. Mihkelson (Tuglas), paberivabriku tööline Gustav Poom, Saksamaa alam August Jastrov.¹⁴⁷

Eestimaa kuberner kohusetäitja Aleksandr von Giers tõi talurahva kongressi (*krestjanskij s'ezd*) põhjenduseks sõjaseisukorra kehtes-

¹³⁷ H. Martinsoni mälestised. (Vastused „Volta” k. küsimustele.), EAA, f. 3654, n. 1, s. 8, l. 23.

¹³⁸ E. Kevendi (Luik'i) mälestised revolutsioonilisest liikumisest, l. 50.

¹³⁹ L. Stein. Mälestusi Volta koosolekust, l. 107–107p

¹⁴⁰ F. Tuglas. Noorusemälestusi, lk. 126–127.

¹⁴¹ K. Jaanson. Mis juhtus 1905. a., lk. 43–44.

¹⁴² V. Juhandi. 1905. aasta revolutsioon Põhja-Eestis, V:1, l. 48–49. Politsei dokumentatsioonis on koosoleku lõpuajaks märgitud u. 17.30. (Maasaadikute kongressil 11. detsembril 1905 arreteeritute nimekiri. ERAF, f. 27, n. 1, s. 191, l. 4.)

¹⁴³ K. Jaanson. Mis juhtus 1905. a., lk. 46. Ühes 1996. aastal ilmunud Eesti ajaloo üldkäsitluses on väidetud, et „Volta” koosolekul „võeti vastu otsus siirduda maale, et alustada seal ülestõusu mõisnike vastu”. (J. Selirand, K. Siilivask. Eesti maast ja rahvast. Muinasajast maailmasõjani. Olion, Tallinn, 1996, lk. 319.)

¹⁴⁴ Ülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost, I. (XIX sajandi 90. aastad –1920.) Toim. A. Panksejev, A. Liebman. EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituut, Tallinn, 1961, lk. 79. Vt. ka Eesti NSV ajaloo lugemik, II. Valitud dokumente ja materjale Eesti ajaloost XIX sajandi keskpaigast kuni 1917. aasta märtsini. Toim. E. Laul, A. Traat. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, Tallinn, 1964, lk. 397; H. Moosberg, M. Lõhmus. Talurahvaliikumine Eestis 1905.–1907. a. revolutsiooni päevil. Toim. E. Orgmäe. ENSV Poliitiliste ja Teaduslaste Teadmiste Levitamise Ühing, Tallinn, 1955, lk. 28–29.

¹⁴⁵ E. Kaup. Tallinna töölised 1905.–1907. a. revolutsioonis. Eesti NSV Poliitiliste ja Teaduslaste Teadmiste Levitamise Ühing, Tallinn, 1957, lk. 38.

¹⁴⁶ Eesti NSV ajalugu kolmes köites, II. XIX sajandi 50-ndaist aastatest kuni 1917. aasta märtsini. Peatoim. J. Saat, tegevtoim. A. Vassar. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1963, lk. 405. [peatüki autor on Hilda Moosberg.]

¹⁴⁷ Maasaadikute kongressil 11. detsembril 1905 arreteeritute nimekiri, l. 3.

tamisele Tallinnas ja Harjumaal: „ähvardab niipalju korda ja rahu, et olen sunnitud rakedama kõiki administratiivvõimu prerogatiive, et garnisoni väikesearvulisuse juures hoida ära kõige tõsisemaid tagajärgi”.¹⁴⁸ Ta teatas siseminister Pjotr Durnovole, et ärritatud rahvas ootab Tallinna kongressi otsuseid Tartu otsuste vaimus, et „alluda uuele omavalitsusele ja võidelda valitsuse vastu lõpuni”. Kongressi ärakeelamisega aga ei saanud „kavandatud otsused omandada elujõudu” ega „määrata revolutsioonilise liikumise suunda kindla tegevusprogrammiga”.¹⁴⁹ Kuberner Bünting kinnitas, et Tallinna kongress pidi saama talurahvaliikumise uue faasi kõrgpunktiks ning seal oli kavas vastu võtta resolutsioon vandeadvokaat Teemanti programmi järgi, mille „olemus seisnes Eestimaa eraldamises (*otloženie*) ja Eesti vabariigi väljakuulutamises, mis tuli kätte võita relvaga käes”.¹⁵⁰

Eestimaa Kubermangu Sandarmivalitsuse ülema ajutine kohusetäitja alampolkovnik Tihhonovitš raporteeris, et Kesküla pani 11. detsembri koosolekul ette „programmi organiseerida salajane talurahva ühendus (*krest'janskoe soobščestvo*) eesmärgiga asutada Eestimaa kubermangus vabariik”. Selleks tuli mõisnikud relvajõul viivitamatult minema kihutada.¹⁵¹ Kliše Eesti (Eestimaa) demokraatlikust ja autonoomsest või koguni impeeriumist lahku lõõnud iseseisvast vabariigist kordub paljudes ametlikes dokumentides. Enamasti seondub see Teemanti nimega (tänu aulakoosoleku juhtimisele), aga ka Kesküla, Pätsi, Punga, Strandmanni ja teiste opositsioonitegelastega.

Volta koosoleku järel

Tsentralistide partei Tallinna komitee oli sissekukkumiste ja massiliste vahistamisega harjunud ning täiendas end kiiresti vabrikukomiteede reservidest. Linnakomitee liikmetest mõisate põletamise ajal on kirjanduses ja mälestustes märgitud järgmisi isikuid: Rei, Pöögelmann, Kesküla, Maasik, Pikkov, Leberecht, Vürst. Et juhtorgani koosseis pidevalt muutus, siis varieerus seal haritlaste ja tööliste, noorte ja kogenud põrandaaluste, enamlaste ja vähemlaste, mõõdukate ja äärmuslaste, eestlaste ja mitteeestlaste (sh. venelased, juudid) arvuline vahekord ja mõju. Johannes Pikkovi mälestuste järgi oli 12. detsembri varahommikune linnakomitee koosolek inspireeritud Volta koosoleku laialiajamisest, mis „tuli ootamatult ja mõjus ärritavalt”. Sellest võtsid lisaks Pikkovile osa Rei, Pöögelmann, Maasik ja teised, keda Pikkov ei mäletanud või ei soovinud hiljem nimetada. Pikkovi sõnul oli osa komiteelasi juba läinud maale, mõned polnud parteikoosoleku teadet kätte saanud. Tooni andnud enamlane Pöögelmann, kelle vaadetele ja arusaamistele olnud tekkinud olukord soodne. Otsustati „kõigi äärmiste abinõude organiseerimisele asuda, igale määrati ülesanne”.¹⁵² Kas väidetavalt Nõmmel toimunud maale minevate tööliste koosolek on selle linnakomitee otsusega seotud, on raske öelda. Lõplik otsus maale minna langetatud juba mõnevõrra varem Rahumäel, kohe pärast Volta koosolekut, kui usaldada Tuglase informeeritust.¹⁵³

¹⁴⁸ Eestimaa kubermneri kohusetäitja A. v. Giers siseministrile 11.12.1905. GARF, f. 102, OO, n. 1905, s. 1350, osa 50, l. 107; Revoljucija 1905–1907 gg. v. Èstonii. Sbornik dokumentov i materialov. Otv. red. G. I. Mosberg. Akademiia nauk Èstonskoj SSR. Institut istorii. Central'nyj gosudarstvennyj istoričeskij arxiv Èstonskoj SSR, Tallinn, 1955, lk. 606.

¹⁴⁹ Eestimaa kubermneri kohusetäitja asekuuberner A. v. Giers siseministrile 13.12.1905. EAA, f. 40, n. 1, s. 64, l. 69–70; ERAF, f. 27, n. 1, s. 179, l. 2–3.

¹⁵⁰ Eestimaa kuberner N. G. v. Bünting siseministrile 10.01.1906. GARF 102, OO, 1906(II), s. 700, osa 68, l. 3p; Imperskaja politika Rossii v Pribaltike v načale XX veka, lk. 54. Teisal kuberner Bünting kirjutas, et talurahva kongressi korraldajate eesmärk oli „kehtiva korra kukutamine ja Eestimaal demokraatliku vabariigi asutamine (*vvedenie*)”. (Eestimaa kuberner N. G. v. Bünting siseministrile 02.01.1906. ERAF, f. 27, n. 1, s. 98, l. 16.)

¹⁵¹ Eestimaa Kubermangu Sandarmivalitsuse ülema ajutine kohusetäitja alampolkovnik P. A. Tihhonovitš Politseidepartemangu direktorile 14.04.1906. GARF, f. 102, OO, n. 1905, s. 1800, osa 57, l. 31.

¹⁵² J. Mapp. [J. Pikkov] Mälestusi 1905. aastast. – Rahva Sõna 01.03.1930.

¹⁵³ K. Jaanson. Mis juhtus 1905. a., lk. 50.

12. detsembril toimunud jutustas üks lõöksalga juhte Karl Kiiman Voldemar Juhandile:

„Järgmise päeva hommikul, umbes kella 10 paiku, oli „Dvigateli” vabrikus salajane tööliste koosolek. Rahvast oli kokku tulnud väga palju. Teiste hulgas olid ka maasaadikud, kuid näib, õige vähesel määral. Jälle arutati küsimust, mida teha. Nüüd igatahes langetati lõplik otsus: minna maale. Leidus ka vastu-rääkijaid. Mehed hakkasid organiseeruma gruppidesse. Koosolekult mindi linna otsima relvi (lepitati ka jahipüssidega). Salgad väljusid linnast neljas suunas: Raudalu, Tartu, Narva ja Pärnu (Baltiski?) maanteed mööda. Peasuund oli Kohilasse Raudalu maanteed pidi. [– – –] Mina läksin salgaga, mis liikus Kohila poole. Kell 8 õhtul pidime koos olema Raudalu maanteel Liiva jaama lähedal. Tuli kokku 27 inimest – töölised „Dvigatelist”, Lausmannist ja „Voltast”. Meil oli kaasas ka üks maasaadik: Mihkel Aitsam koos naisega. Aitsam oli eesotsas hobusega teenäitajana.”¹⁵⁴

Iseenesest polnud maale mineku mõte uus, vaid küpsenud suurettevõtete töölist-konnas (ka Läti sündmuste mõjul) juba mõnda aega.¹⁵⁵ Karl Kiimani sõnul oli maale minek Tallinna tööliste hulgas arutusel juba novembris; sõjaseadus tõi selle detsembris lõplikult esile.¹⁵⁶ Tõenäoliselt tegeldi sellega ka varem. On teada, et 25. oktoobril läks kaks salka Harjumaale, kus kümnes mõisas rööviti relvi ja raha.¹⁵⁷ Liberaalne mõisnik ja rüütelkonna peamehe asetäitja Eduard von Stackelberg-Sutlem nimetab seda oma mälestustes „nn. agraarrevolutsiooni oktoobrieel-mänguks”.¹⁵⁸

Sotsiaaldemokraatide seas oli terroristlike kalduvustega tegelasi, nagu August Donner, Samuel Sommer, „pommimees” Eduard Ott (Marta Lepa sõnul „verine „professor””).¹⁵⁹

Läti eeskuj

Mõisate põletamine, mõisavara röövimine ja laialitassimine, isikuvastased terroristlikud aktid ja poliitilised atentaadid, pangaröövid, mida nimetati eufemistlikult eksproprieerimiseks, olid riigis laialt levinud nähtus, millest ajalehed iga päev kirjutasid. Mida nõrgem oli valitsus, seda julgemaks läksid tema kukutajad. Mõisnike vara hävitati Balti kubermangudes vähemas ulatuses üksikutes kohtades juba 1905. aasta esimesel poolel ja suve lõpul. Mõisate põletamine ja purustamine, mõisnike ja võimuesindajate tapmine ja relvastatud kallaletungid, kokkupõrked sõjaväega Läti alal Kuramaal ja Liivimaa lõunaosas saavutasid oma kõrgpunkti novembris ja detsembri algul.¹⁶⁰ Tõenäoliselt toetas niisugust võitlustaktikat ka osa tööliste ja talupoegade esindajatest Volta keldris. Eriti kui eeldada, et sinna kogunes esmajoones radikaalne element, maasaadikud maatute, talurahvaliikumise kohalike juhtide ja revolutsiooniliste komiteede tegelaste seast, nagu Mihkel Aitsam, Jüri Oviir, Jaan Paulus Veliselt, Hans Martinson Raikkülast, Gustav Vahtmeister Kuivajõelt, Jüri Laube Haimrest ja Mihkel Krauss Jõhvist.

Olukorda Lätis illustreerib üks telegrammi stiilis sõnum Riias, mille Edasi

¹⁵⁴ K. Kiimann (1905. a. Tallinnas) – Mälestisi 1905. aastast. Jutustuse järgi üles kirjutatud 1935. a. sügisel Vold. Juhandi, l. 32–33; K. Kiiman. 1905.–06. a. võitlus ja vangipõli. – 1905. a. revolutsiooni päevilt, lk. 100–101.

¹⁵⁵ A. Ostra-Oinas. Jooni revolutsioonilisest tegevusest. – Punased aastad, lk. 64.

¹⁵⁶ K. Kiimann (1905. a. Tallinnas) – Mälestisi 1905. aastast. Jutustuse järgi üles kirjutatud 1935. a. sügisel Vold. Juhandi, l. 35.

¹⁵⁷ E. v. Dellingshausen. Kodumaa teenistuses, lk. 85.

¹⁵⁸ E. v. Stackelberg. Ühe baltlase võitlustee. Püüdlused, võidud ja kaotused. Saksa keelest tlk. R. Bender. (Eesti mälu, 38.) Eesti Päevaleht, Akadeemia, Tallinn, 2010, lk. 108–109.

¹⁵⁹ Vt. M. Lepp. 1905. aasta romantika, järellained, lõppvaatus, lk. 68; J. Pikkov. Tallinnas 1905. a. – Punased aastad, lk. 177; A. Ostra-Oinas. Antje trükikoja eksproprieerimine. – 1905. a. revolutsiooni päevilt, lk. 120.

¹⁶⁰ Ülevaade Baltimaade ajutise kindralkubernerite tegevusest revolutsiooni mahasurumisel aastail 1905–1908. – Imperskaja politika Rossii v Pribaltike v načale XX veka, lk. 233; Baltische Revolutions-Chronik, II. Oktober bis Dezember 1905. Jonck & Poliewsky, Riga, lk. 206 jm.

vahendusel avaldas sotsiaaldemokraatide-föderalistide Uudised kaks päeva enne Volta koosolekut:¹⁶¹

„Riiast. Revolutsioon. „Edasi” teatab: Kuuramaal ja Liivimaal on avalik mäss. Tukkumis on barrikaded. Uulitsavõitluses saab sõjavägi löödud. Maal võetakse mõisnikka ja [kiriku]õpetajaid vangi. Külades on miilitsavägi sisse seatud. Raudteed on miilitsaväe käes. Üks sõjaväe rong võeti teel kinni. Vagunid saivad hukka. Soldatid põgenesivad metsa. Neid ajab rahvas taga. Maal peetakse korralikka lahinguid. Ühes külas hävitasivad dragunid kõik küla elanikud ära, nende seas ka lapsed. Siis piirasivad neid talupojad igast kolmest küljest ümber, neljandas küljes oli järv. Dragunid saivad järves surma. Mässu juhatavad talupoegade revolutsioonilised komiteed.”

Vägivallani Eestis jõuti järk-järgult ja vastuseks võimude brutaalsele survele, sõjalis-politseiile terrorile, millele krooni pani 16. oktoobri massimõrv, sõjaseisukord ja massilised vahistamised. Oli valas tulle 7. detsembril alanud Eestimaa erakorraline maapäev maaomavalitsuse reformi küsimuses,¹⁶² opositsioonitegelaste, töölisanemate ja maa-saadikute vangistamine, üldstreik, Peterburi ja Moskva (relvastatud ülestõus), samuti Läti

sündmused¹⁶³ – see oli kombineeritud tegurite kompleks, mis päästis valla massilise raevupurske.¹⁶⁴ Tartu aulakoosoleku otsustel valitsuse kukutamisest ja revolutsioonilise omavalitsuse sisseseadmisest linnas ja maal oli selles tähtis roll.

Kui palju töölisi maale suundus, pole teada. Tsiviilkuberner Bunting teatas siseministrile, et „Päts, Teemant jt. revolutsioonilise rahvuspartei juhid jõudsid enne põgenemist elanikkonna üles kihutada (*podnjat' naselenie*) ja suunata maakondadesse rohkem kui 600 Tallinna töolist, kes purustasid ja põletasid u. 100 mõisat. Nendega ühinesid talupojad, kes olid kindlad tööliste partei võidus.”¹⁶⁵ EKP ajaloo ülevaates on juttu sadadest relvastatud Tallinna töolistest, kes koos talurahva saadikutega ööl vastu 12. detsembrit sotsiaaldemokraatide juhtimisel mõisatesse läksid.¹⁶⁶ Erich Kaup kirjutab, et 12. detsembri õhtupoolikul kogunes Liiva kõrtsi lähedal umbes 400 relvastatud töolist ja seal jaotati mehed salkadesse.¹⁶⁷ Karl Kiiman räägib Tallinnast väljunud relvastatud tööliste salgast, kus oli 27 meest,¹⁶⁸ Hilda Moosberg 20–25-pealisest ülestõusnute salgast; üks salk kasvanud kohalike liitumisega 700–800 meheni.¹⁶⁹ Voldemar Juhandi kalkultatsiooni järgi võis maale läinud linlaste (peamiselt vabriku-

¹⁶¹ Riiast. Revolutsioon. – Uudised 09.12.1905.

¹⁶² E. v. Dellingshausen. Kodumaa teenistuses, lk. 87. Eestimaa maapäev võttis 10. detsembril vastu otsuse paluda riigivalitsuselt luba omavalitsuse reformi arutamiseks kokku kutsuda ajutine Eestimaa konverents rüütelkonna peamehe juhatusel koosseisus: 22 maapäeva saadikut (mõisnikud), 22 valdade saadikut (talupojad), 9 linnade saadikut. (Sõnumid Tallinnast. Eestimaa erakorraline maapäev. – Postimees 15.12.1905.) Analooze otsuse langetas Liivimaa maapäev, kes tegi ettepaneku kutsuda kokku ajutine maanõukogu „maa päästmiseks täielikust laostumisest” ja „ühiskonna elu ümberkorraldamiseks”. (T. Karjahärm. Reformide küsimus Eestis 1905. aastal. – Revolutsioonist revolutsioonini 1905–1940. Toim. H. Arumäe. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, Tallinn, 1975, lk. 41.) 11. detsembril protestis Eestimaa maapäev sõjaseisukorra kehtestamise vastu, kuna valitsusel puudus selle tagamiseks piisav sõjaline jõud; sõjaväge oli Eestist viidud Peterburi kaitseks ja karistusväed polnud veel kohale jõudnud.

¹⁶³ Läti vallaametnike kongress peeti 19.–20. novembril Riias valitsuse loata. Kongress otsustas kõikjal valdades valida vallaelanike üldkoosolekul vanade vallavalitsuste asemele vähemalt 5-liikmelised revolutsioonilised komiteed hiljemalt 10. detsembriks. (Läti vallaametnike kongress. – Uudised 25.11.1905.)

¹⁶⁴ Kohila vallamajas 12. detsembril 1905 räägitud sõja kuulutamisest mõisnikele: „Eesti mehed, meie õlgadele on välja kuulutatud sõjaseadus, ilma et me seda oleksime ära teeninud; kui sõda – siis juba sõda!” (J. Reintalu (Reinthal). – Mälestisi 1905. aastast. Jutustuse järgi üles kirjutatud 1935. a. sügisel Vold. Juhandi, l. 16.)

¹⁶⁵ Eestimaa kuberner N. G. v. Bunting siseministrile 10.01.1906. GARF, f. 102, OO, n. 1906 (II), s. 700, osa 68, l. 4.

¹⁶⁶ Ülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost, I, lk. 79.

¹⁶⁷ E. Kaup. Tallinna töölised 1905.–1907. a. revolutsioonis, lk. 39.

¹⁶⁸ K. Kiiman. 1905.–06. a. võitlus ja vangipõli, lk. 100.

¹⁶⁹ H. Moosberg. 1905.–1907. aasta revolutsioon Eestis, lk. 106–107.

töölised) salkade koosseisus olla umbes 100–150 meest¹⁷⁰ ja selle väga ligikaudse arvuga võiks leppida.

Hiljem tunnistas enamlaste juht Pöögelmann, et Eesti sotsiaaldemokraatial (ta pidas nähtavasti silmas tsentraliste) „kahjuks puudus pealiskaudsemgi võitlusplaan, pealiskaudsemgi ettekujutus sellest, missugused jõud otsustaval silmapilgul kokku pörkavad ja mida see kokkupörkamine osavõtjatelt nõuab”.¹⁷¹ Pöögelmanni arvates pidanuks partei (s. o. VSDTP Eesti organisatsioon) suunama proletariaadi mitte mõisnike, vaid vaenlase peajõu – sõjaväe – vastu; selleks aga poldud valmis ega suutelised, partei oli alles lapsekingades, ta oli isegi Tallinnas „vaevalt pörandaaluse ringikese ulatuses välja sirgunud”.¹⁷²

Lõpetuseks

Volta koosolek oli pingete eskaleerumise resultaat ja katalüsaator, mis aktiveeris varem kuhjunud laengu. Volta „andis viimase lükke”¹⁷³ varem küpsenud kavade realiseerimiseks.

Seda on peetud mõisate põletamise vallandajaks ja alguseks, vägivaldse väljastumise märgiliseks sümboliks.¹⁷⁴ Sellest kahtlemata olulisest sündmusest ei saa siiski teha põhjanevaid järeldusi, ei saa rääkida maainimeste üldisest ja äkilisest kaldumisest linnatöölise või sotsialistide poole, kelle otsene mõju maal oli olnud vähe tuntav, kuigi kasvas nii linnas kui ka maal. Maasaadikutel polnud tööliste maale minemisele ja mõisate põletamise algatamisele otsustavat mõju. VSDTP Tallinna komitee juhtide ja töölisvanemate korraldatud koosolek, mille

päevakord oli linnakeskne ning kus midagi ei jõutud õieti arutada ega otsustada, oli täiesti ebapiisav selleks, et ühe hetkega kavandada ekspromptelt nii ulatuslikku aktsiooni maal. Lööksalgad, kui neid vabrikutöölise omakaitserühmi nii nimetada võib, moodustati suurettevõtetes ja seal pandi paika ka mingi tegevusplaan. On usutav, et nii enne kui ka pärast Volta koosolekut toimusid nõupidamised vabrikutes, pärast Rahumäel, Nõmmel. Töölised, kes maale läksid, pidid olema selleks mingil määral valmis nii moraalselt kui ka materiaalselt, kuigi laiemalt olevat arutatud maalemineku küsimust linnatöölise seas alles 11. detsembril, pühapäeval.¹⁷⁵ Vabrikutöölise kehvasti relvastatud rühmad olid tekkinud peamiselt enesekaitseks ja streikide turvamiseks, aga mitte frontaalseks tegutsemiseks maal ja avatud maastikul regulaarvägedega lahingute pidamiseks. Relvastatud ülestõusu kavakindlast ettevalmistamisest Lenini aprilliteeside vaimus, millest armastas kõnelda Nõukogude historiograafia, vaevalt saab rääkida.

Mõisnike maapäev, sõjaseisukorra kehtestamine, opositsioonitegelaste massiline vahistamine, võimu kõikumine ja sõjaväe vähesus, arreteerimisest pääsenud sotsiaaldemokraatide juhtide olukorra hinnang ning Tallinna tööliste aktiivsus löid soodsa fooni destrukttiivseks tegevuseks. Sõjaseaduse mõjul andis Volta koosolek impulsid, võib-olla et käivitas mehhanismi võrgustikus, mille abiga Aleksander Kesküla suunas töölised maale. Niisugusest paralleelsest (?) organisatsioonivormist räägib hüpotetiliselt Kaido Jaanson.¹⁷⁶ Me ei tea, milliseid konkreetseid juhtnööre andis Kesküla Tallinnast lahkuvate salkade juhtidele ja kas üldse andis.

¹⁷⁰ V. Juhandi. 1905. aasta revolutsioon Põhja-Eestis, V:1, l. 70. Juhandil on andmeid seitsme salga kohta, millele ta liitis veel 20–30 mitteteadaolevate salkade liiget. Enamiku salkade esialgseks suuruseks arvas ta u. 10 meest (erandina ühel salgal u. 30), mis väheseid allikaid üldistades tundub suurusjärgu osas üsna tõenäoline.

¹⁷¹ H. Pöögelmann. Haripunktil, lk. 4, 77.

¹⁷² Samas, lk. 76–77.

¹⁷³ V. Juhandi. 1905. aasta revolutsioon Põhja-Eestis, V:1, l. 63.

¹⁷⁴ J. Vahtmeister. – Mälestisi 1905. aastast. Jutustuse järgi üles kirjutatud 1935. a. sügisel Vold. Juhandi, l. 12; J. Pikkov. 1905. aasta Seltsile Tartus, l. 108–108p.

¹⁷⁵ R. Vakman. Venemaa sotsiaaldemokraatlike töölistepartei tegevus Tallinnas 1905. aastal, lk. 116.

¹⁷⁶ K. Jaanson. Mis juhtus 1905. a., lk. 50.

Lisa 1.

Üleskutse*

Praegu elame meie tähtsate sündmuste ajajärgus. Nüüd on aeg, kus iga mees oma eest tegelises elus avalikult välja peab astuma. Iga silmapilk toob meie avalises elus muutusi, kuid need muudatused kujunevad nende rahva osade tahtmise järele, kellel rahva elus tugevam võim ja julgem pealehakkamine on. Eesti maa-elanikkudel, taluperemeestel ja maata inimestel on mitmed isesugused politikalised püüded ja soovid, millede läbiviimine ja maksuma-panemine nende eluküsimus on. Neid püüdeid ja soovisid mõjuval viisil avalikuks teha ja neid võimalikul viisil ka täita, selleks läheb ühist läbirääkimist ja otsustamist tarvis. Neid mõtteid meele pidades, valisivad mõni kümmekond maalt Tallinasse sõitnud inimest 6. novembril ajutise komissoni, kelle hooleks anti Eestimaa kubermangu valdade asemikkude koosolekut toime panna. Koosolek peaks niisugune olema, et tema otsused terve kubermangu maa-elanikkude kohta maksavad oleksivad ja et neid iga inimene mõjuvaks peaks tunnistama. Laialine ja elav osavõtmine temast on sellepärast tingimata ka tarvilik. – Koosolekut tuleb järgmise plaani järele sisse seada:

I. Osavõtjad on valdade asemikud. Soovitav oleks, et need asemikud või saadikud üleüldise hääleandmise põhjal valitud saaksivad.

II. Politikalise programmi väljatöötamine: 1. Riigivalitsuse ja seaduse-andmise uuendus. 2. Maa omavalitsuse või autonoomia küsimus. 3. Põllu omanduse ja tarvitamise uuendus (Agrarreform). 4) Põllutööliste olude korraldamine ja parandamine.

III. Abinõuude või taktika programm: 1. Politikalised streigid. 2. Raha väljavõtmine riigi krediit-asutustest. 3. Tööliste streigid. 4. Rentide maksmata jätmine. 5. Krediitkassa maksude maksmata jätmine. 6. Eesti keele sisseseadmine koolides, kohtutes ja valitsuse-asutustes. 7. Uued valimised. 8. Ühendusesse astumine teiste rahvustega.

IV. Valdade asemikkude keskkomitee: 1. Tema tegevus ja võimupiirid. 2. Tema liikmed. 3. Kohalised komiteed.

Koosolek saab ära peetud Tallinnas „Estonia“ seltsi ruumides 11. ja 12. detsembril s. a. Hakatus pühapäeval, 11. detsembril, kell 10 hommikul.

Rapla vallavalitsuse üleskutse on selle üleskutsega ühendatud.

Igaüks pidagu käesolevat tähtsat silmapilku meele ja võtku üleüldisest asjast osa, nagu oleks see oma enese asi olema. Ajalugu saab hooletuse ja külmuse üle valju kohut mõistma, sest kes praegusel silmpilgul oma seisukorda parandada ega kindlustada ei oska, see ei saa seda millalgi oskama.

Ajutine komitee.

* Eesti Postimees 30.11.1905.

Uurimistöö on tehtud Haridus- ja Teadusministeeriumi sihtfinantseeritava teadusteema SF0130038s09 raames.

Toomas Karjahärm

(1944)

Lõpetanud Tartu ülikooli ajaloo osakonna 1970, ajalookandidaat 1974, ajaloodoktor 1983, professor 1984. Töötanud TA Ajaloo Instituudis teadurina 1970–1975, Tallinna konservatooriumis õppejõu ja kateedrijuhatajana 1975–1990. Aastast 1990 Ajaloo Instituudis (praegu TLÜ Ajaloo Instituut) projekti-juht, vanemteadur ja õppejõud. Peamine uurimissuund: 19.–20. sajandi poliitiline ja ideede ajalugu.